

THEMANUMMER HERVORMERS

Terug naar de bron van het geloof

4

- Wie was de echte Johannes Calvijn?
- Examens 2011: 'kapot veel pennen' op het vmbo
- Jan van Leiden, een iets te enthousiaste profeet

Beste lezers,

Deze Kleio gaat over de reformatie; een belangrijk en vaak lastig uit te leggen onderwerp bij 'de tijd van ontdekkers en hervormers'. Een aantal hoogleraren en andere wetenschappers laat zijn licht schijnen over hervorming binnen en buiten de katholieke kerk. Wat betekent het begrip reformatie eigenlijk en op welke wijze is er in de loop van de geschiedenis mee omgegaan? De ideeën van Geert Grote, Desiderius Erasmus, Maarten Luther, Johannes Calvijn en Jan van Leiden worden uitgebreid beschreven en in hun historische context geplaatst.

Kleio heeft zich ook hervormd maar in tegenstelling tot Luther en Calvijn is de redactie binnen de 'kerk' van de VGN gebleven. Sterker nog, de site www.vgnkleio.nl krijgt als gevolg van de nieuwe vormgeving ook een ander jasje. Dit themanummer is dikker dan anders waardoor er een stevig bandje omheen kan en je het goed kunt bewaren. Ook nieuw is dat aankomend docent Edith van Gameren een column schrijft over lesgeven. Daarnaast is er een nieuwe rubriek over hoe het klaslokaal geschiedenis of M&M er uitziet. Als je ook met je lokaal op de foto wilt kun je contact zoeken via redactie@vgnkleio.nl. Veel leesplezier!

Joke Noordstrand

Contributies 2010

- Salaris t/m LB6 € 60,-
- Salaris vanaf LB7 € 70,-
- Docent met drie of meer vakken € 45,-
- Baan van minder dan 0,6 fte € 50,-
- Kennismakingslid € 35,- (alleen voor studenten)
- Buitengewone leden, pensioen, VUT € 55,-
- Partnerlidmaatschap € 80,-

Abonnement:

- Binnenland € 71,-
- Buitenland, Europa € 75,-
- Buitenland, overig € 85,-
- Losse nummers € 12,- incl. verzendkosten

Leden- en abonnementen-administratie

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlânsdyk 50
9051 DH Stiens
Tel 058 - 257 54 47
Fax 058 - 257 39 99
henk_adema@hotmail.com

Website: www.vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Maas van Egdom
voorzitter
(contactpersoon VGN-reizen,
website, CvE)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook
penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels
secretaris
(commissie VAVO en havo/vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans
(commissie Pabo, canon, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel
(didactiekcommissie)
Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
Mob. 06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Martin Bezemer
(commissie vmbo)
Burg. van Oordtstraat 16
3851 JT Ermelo
Tel. 0341 - 556 240
mbezemer@groevenbeek.nl

Vincent Loth
(KNHG, vwo)
Heydenrijckstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is mogelijk via de VGN-site. VGN rekening: 128701 t.n.v. penningmeester VGN Stiens

Redactie Kleio

Joke Noordstrand
hoofdredacteur
Lorentzplein 18 | 2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols
secretaris
Van Aerssenstraat 140 | 2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Juul Lelieveld | Annemiek de Groot
eindredactie
p.a. Kastanjelaan 4 | 6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@vgnkleio.nl

Robert Boonstra
Blokstraat 40 | 8012 AZ Zwolle
Mob. 06 - 142 88 807
re.boonstra@windesheim.nl

Ger van der Drift
Bouwlust 193 | 3162 SB Rhooen
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Anny Hartgerink
Aa-park 10 | 8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@planet.nl

Ramses Peters
Stieltjesstraat 35 | 6511 AJ Nijmegen
Mob. 06 - 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Daan Schuijt
Sara Knipscheerstraat 48 | 2331 SK Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Nicole van der Steen
Keltenoord 60 | 3079 ZG Rotterdam
Tel. 010 - 483 67 44
nieksteen@planet.nl

Ben Vriesema
Saturnusstraat 7 | 2024 GH Haarlem
Tel. 023 - 525 12 50
beninhaarlem@hotmail.com

Kleio is een uitgave van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland
Opmaak: Bianca Emanuel
Magazine Design, Overveen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen naar redactie@vgnkleio.nl.
Neem voor informatie over adverteren in Kleio contact op met Joke Noordstrand a.i.

56

32

34

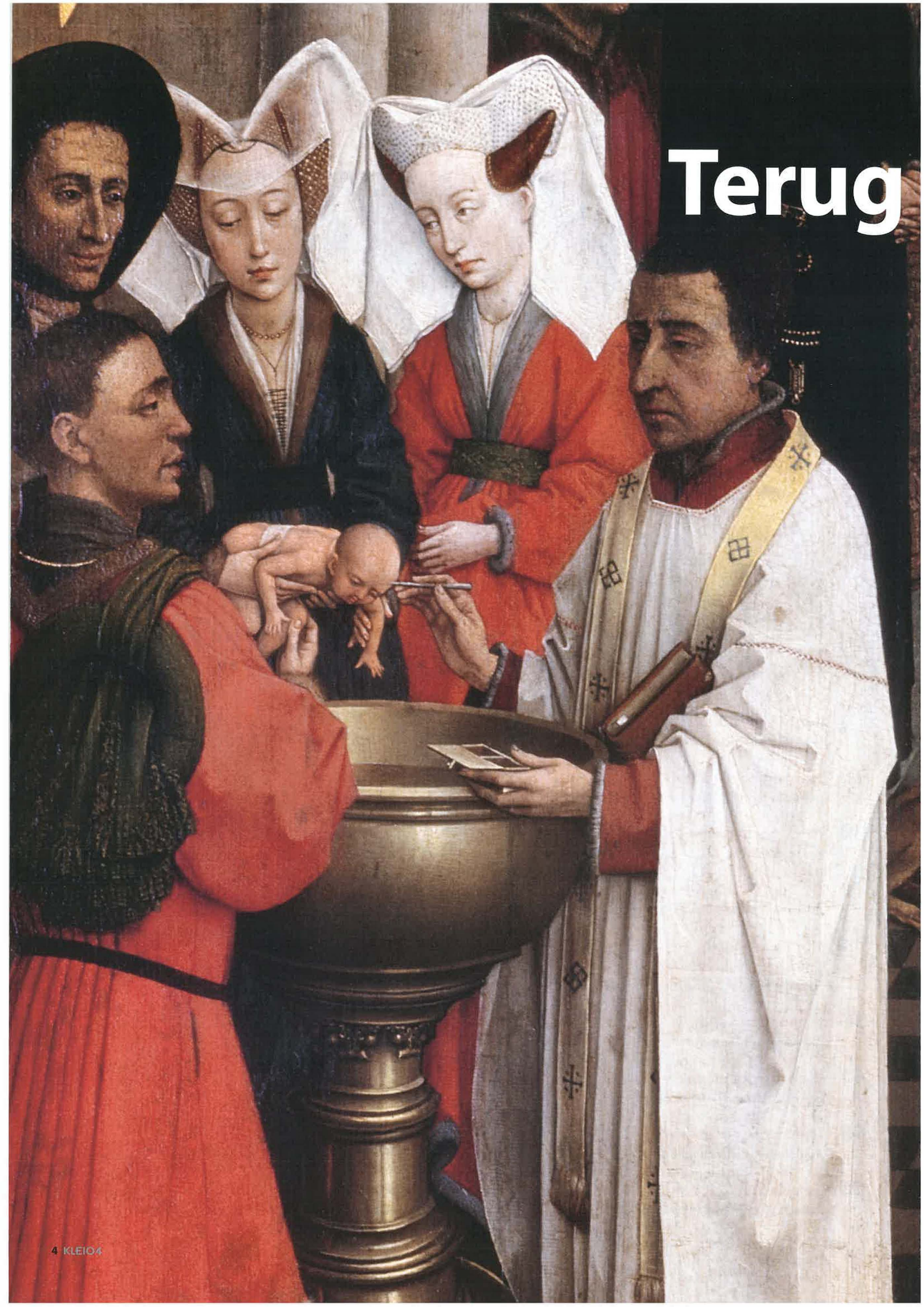
24

- 4 Terug naar hoe het begon**
Kerkelijke reformaties in veelvoud
- 16 Het begin van de reformatie**
Martin Luther van monnik Martinus tot grote reformator
- 20 Hoge bomen vangen veel wind**
Vooroordelen over Martin Luther
- 24 De hemel op aarde**
Over Jan van Leiden en het Nieuwe Jeruzalem
- 34 Het is de hoogste wijsheid soms een dwaas te spelen**
Lof der zotheid van Desiderius Erasmus
- 38 Beelden van tijd**
Interview met Arie Wilschut
- 41 Geert Grote bracht mensen tot inkeer**
Een kerkhervormer vóór de Hervorming
- 48 Roomsche schapen of een wankelende zuil?**
Katholieke verzuiling onder de loep
- 56 Een turbulent leven in een turbulente tijd**
Johannes Calvijn: profeet, tiran of ketter

- 12 Kleioskoop**
- 15 Boeken**
- 30 Het lokaal van ...**
- 32 Museum**
- 46 ... en de geschiedenis**
- 54 Kleio in de klas**
- 60 De eindexamens 2011**
- 62 Uitgelezen**
- 64 Recensies**
- 68 VGN-nieuws**
- 70 Kleio column**
- 71 Kleiokrant**

Foto cover:
portret van Luther,
geschilderd door
Lucas Cranach
de Oudere.
Beeld: Corbis.

Terug

Kerkelijke reformaties in veelvoud

naar hoe het begon

Centraal in de geschiedenis van het christendom staat het besef dat de kerk en de gelovigen voortdurend behoefte hebben aan verbetering. Die verbetering is nodig omdat de gelovigen – en daarmee ook de kerk – door de menselijke zwakheid steeds dreigen af te dwalen van het oorspronkelijke ideaal. Een terugkeer naar een betere, meer oorspronkelijke situatie. Hervorming is, kortom, terug naar hoe het begon.

Bij het woord reformatie denkt iedere enigszins ontwikkelde lezer momenteel onmiddellijk aan een tijdperk in de geschiedenis van het westerse christendom: de periode van de kerkelijke hervormingsbewegingen rond figuren als Maarten Luther, Huldrych Zwingli, Johannes Calvijn en Menno Simons. Maar die hoofdrolspelers in de woelige conflicten van de zestiende eeuw hebben hun eigen tijd nooit als die van de reformatie aangeduid. Zij gebruikten het woord wel, maar dan als aanduiding voor wat zij noodzakelijk achtten voor kerk en samenleving: een ingrijpende hervorming. Als aanduiding van een tijdperk, dus als historiografisch ordeningsbegrip, wordt het woord reformatie pas in de zeventiende eeuw gebruikt, en wel door Veit Ludwig von Seckendorff. Deze Duitse staatsman, die het onder meer tot geheimraad en kanselier van graaf Maurits van Saksen had gebracht, legde in 1681 zijn meeste ambten neer om zich terug te trekken op zijn landgoed en zich daar aan de geschiedschrijving te wijden. Zijn belangrijkste werk werd een driedelige reactie op een geschiedenis van het lutheranisme van de Franse jezuïet en historicus Louis Maimbourg. Voor Maimbourg was het lutheranisme een sektarische dwaling, een deformatie van het ware christendom. Von Seckendorff antwoordde daarop door in zijn in 1688 gedrukte werk het lutheranisme kortweg aan te duiden ►

Peter Nissen is hoogleraar Cultuurgeschiedenis van de religiositeit, in het bijzonder vanaf de vroegmoderne tijd, aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Detail van het drieluik 'De zeven sacramenten' van Rogier van der Weyden'

als een herstel van het ware christendom, ja als 'de reformatie'. Hij wilde die onderscheiden van het calvinisme: de ware reformatie was alleen die van zijn eigen confessie, het lutheranisme. Hij reserveerde de term dan ook voor de veranderingen die vanaf 1517 door Maarten Luther in gang waren gezet. Het tijdperk van de reformatie eindigde volgens hem met het overlijden van Luther in 1546.

Het idee van de reformatie als aanduiding van een historische periode was daarmee geboren. De behoefte om de geschiedenis te periodiseren was groot in de tijd van Von Seckendorff. De gymnasiumrector Christoph Cellarius, later hoogleraar te Halle, begon in 1685 aan een driedelig werk over de wereldgeschiedenis, ingedeeld in de oudheid, de middeleeuwen en de nieuwe tijd ('Neuzeit'). Daarmee werd een periodisering ingevoerd die drie eeuwen lang de hand- en schoolboeken voor het vak geschiedenis zou gaan beheersen. Die driedeling heeft zich in onze hoofden vastgezet, ook al weet elke historicus dat zij slechts een constructie is.

Begin van een nieuwe tijd

De reformatie gold voortaan als het begin van de nieuwe tijd. In de achttiende eeuw namen Duitse historici de term reformatie over als aanduiding voor de lutherse hervormingsbeweging vanaf 1517. Het einde van de periode werd geleidelijk opgeschoven naar 1555, het jaar waarin de confessionele verhoudingen door de godsdienstvrede van de Rijksdag van

'Daarmee werd een periodisering ingevoerd die drie eeuwen lang de hand- en schoolboeken voor het vak geschiedenis zou gaan beheersen'

Augsburg min of meer gestabiliseerd werden. Het was de gezaghebbende Duitse historicus Leopold von Ranke die met zijn zesdelige werk *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* (1839-1847) de term reformatie algemene ingang deed vinden als aanduiding voor een historisch tijdperk. Hij beperkte zich daarbij niet meer alleen tot de lutherse hervorming, al hield hij wel de jaren 1517 en 1555 aan als begin en einde van de tijd van de reformatie. De term zelf reserveerde hij bovendien niet meer alleen voor de kerkelijke veranderingen; hij vervlocht de kerkelijke met de politieke geschiedenis van de zestiende eeuw. Door de grote invloed van Von Ranke raakte de term

reformatie vanaf die tijd algemeen in zwang als aanduiding van een historisch tijdperk. In het protestantse Pruisen van de negentiende eeuw gold de reformatie voortaan als het begin van enkele daar hoog gewaardeerde 'moderne' ontwikkelingen: de opkomst van de rede, van de nationale staat en van de burgerlijke geest. Met de reformatie werd dus de weg gebaad voor de moderniteit.

In katholieke kring werd daar uiteraard heel anders tegenaan gekeken. Daar golden de hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw nog steeds als een deformatie. En sinds de Franse Revolutie had men voor een historische deformatie een passende term: revolutie. Alles wat in de negentiende eeuw in katholieke kring - en trouwens ook ver daarbuiten - als revolutie werd aangeduid, was slecht en verderfelijk. De katholieke priester en historicus Johannes Janssen schreef met zijn achtdelige werk *Die Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* (1878-1894) een roomse tegenhanger van het werk van Von Ranke. De hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw werden door hem aangeduid als een 'politieke en kerkelijke revolutie', die uitmondde in chaos en verval. De aanduiding van de kerkelijke hervorming van de zestiende eeuw als een revolutie maakte trouwens ook in andere kringen school, maar dan met een positieve bijklank: de socialistische denker Friedrich Engels had in 1850 de Boerenoorlog van 1524-1525 al uitgelegd als een 'vroegburgerlijke revolutie'. Maar over één zaak waren protestanten, katholieken en socialisten het in de negentiende eeuw wel met elkaar eens: met die reformatie of revolutie begon een nieuw tijdperk in de Europese geschiedenis.

In de tweede helft van de twintigste eeuw is over het breukkarakter van de reformatie onder historici veel gediscussieerd. Begon er met de reformatie echt iets nieuws? Is er sprake van discontinuïteit of juist van continuïteit? De meeste historici zoeken een middenweg tussen die twee polen. De theologiehistoricus Bernd Hamm bijvoorbeeld ziet een zekere continuïteit van 'reformatorische innovaties' vanaf de Late Middeleeuwen, maar onderscheidt daarin de protestantse hervorming van de zestiende eeuw toch als een 'radicale normatieve omwenteling'. De historicus Heinz Schilling spreekt liever niet van een breuk in de zestiende eeuw, maar ziet de protestantse hervorming als het 'culminatiepunt van een tijd van hervormingen'. Die 'tijd van her-

Illustratie uit een kroniek van Diebold Schilling (1485), Jan Hus op de brandstapel.

vormingen' strekt zich uit over een langere periode, waarin sprake is van een 'continuïteit van verandering'.

Innerlijke vernieuwing en restauratie

De hoofdrolspelers in de hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw gebruikten het woord reformatie dus niet als een periode-aanduiding, maar bezigden het wel met enige regelmaat als zij hun streven wilden verwoorden. Zij stonden daarmee in een lange traditie. Al in de eerste eeuwen van het christendom werd het woord 'reformatio' gebruikt om een omwenteling aan te duiden die de mens beter moest maken. Het laatste geeft al aan dat de term dan nog vooral een individuele en persoonlijke betekenis heeft: het is de mens, en vooral de innerlijke mens, die hervormd en vernieuwd moet worden, opdat hij een beter mens wordt. De Afrikaanse theoloog

Tertullianus, de eerste christelijke schrijver die zich van het Latijn bediende, sprak rond 200 van een *reformatio in melius*, een 'hervorming ten goede', van de christen. Die reformatie komt dus dicht bij bekering. In de Latijnse Bijbelvertaling van de kerkvader Ambrosius, die rond 400 tot stand kwam, wordt het werkwoord *reformare* twee keer gebruikt als vertaling van een Grieks woord in de brieven van Paulus. De eerste keer, in Rom. 12:2, heeft dat Griekse woord de connotatie van een innerlijke vernieuwing, een vernieuwing van gezindheid. De tweede keer in Fil. 3:21, gaat het om de omvorming van ons 'armzalig lichaam' tot het 'verheerlijkte lichaam van Christus'. Die reformatie kunnen wij niet zelf bewerken. Zij is het werk van Jezus Christus. In diezelfde tijd werd ook door de kerkvader Augustinus regelmatig beklemtoond dat die innerlijke vernieuwing niet door ons zelf, op ►

eigen kracht, tot stand gebracht kan worden. Wij kunnen wel onszelf *deformer*en, maar niet onszelf *reformer*en. Voor dat laatste hebben wij hulp van bovenaf nodig, of in theologische termen: genade.

Deze op innerlijke vernieuwing of omvorming gerichte betekenis van het woord reformatie bleef in de christelijke traditie wel in zwang, vooral in geschriften die met spiritualiteit te maken hebben. In de bloeitijd van de Moderne Devotie, een vroomheidsbeweging die zich in de late middeleeuwen vanuit het IJsseldal over Europa verspreidde, schreef bijvoorbeeld Gerard Zerbolt van Zutphen, lid van de door Geert Grote gestichte gemeenschap van de Broeders van het Gemene Leven in Deventer, een verhandeling 'over de reformatie van de krachten van de ziel' (*De reformatione virium animae*). Maarten Luther heeft het gekend en sprak er met waardering over.

Maar naast deze op innerlijke omvorming gerichte betekenis ontwikkelde zich in de loop van de middeleeuwen een tweede betekenis van het woord reformatie, namelijk die van het herstel van een vroegere, als beter beschouwde toestand. Reformatie is dan zoveel als restauratie: het weer terug brengen tot de oude staat. Het antwoord op het fenomeen

'Het besef klonk in de veertiende eeuw al door dat er misstanden waren in de kerk en dat het verval iedereen trof, van de eenvoudige leek tot en met de paus'

van de misvorming van toestanden werd niet gezocht in nieuwe vormen of structuren, maar in de terugkeer naar het oude en vertrouwde, ja liefst een terugkeer naar de als ideaal gedroomde toestand van het begin. Want zo was het door God gewild. Zo zat het met de wereld: die was door God goed geschapen, maar door de zondigheid van de mens was er de klad in gekomen. En zo zat het ook met de structuren en praktijken van kerk en samenleving. Als daar verval intrad, was dat het gevolg van de menselijke gebrekkigheid. Terugkeer naar het oude, terugkeer naar het begin, was herstel van de door God gewilde ordening. De term *reformatio* duikt, naast verwante Latijnse begrippen als *renovatio*, *restitutio* of *correctio*, vanaf de veertiende eeuw op in teksten die pleiten voor een herstel van toestanden in allerlei instituties: in de stedelijke wetten en regelgeving, in de praktijk van de universiteiten, in de ordening van het Duitse Rijk, in

de naleving van de regels binnen kloostergemeenschappen, kapittels en andere kerkelijke instellingen en ten slotte ook in de kerk als geheel. Het besef klonk in de veertiende eeuw al door dat er van hoog tot laag misstanden waren in de kerk en dat het verval iedereen trof, van de eenvoudige leek tot en met de paus. Daarom was er een *reformatio tam in capite quam in membris* nodig: een hervorming van hoofd en ledematen. De formulering werd met betrekking tot de kerk als geheel waarschijnlijk voor het eerst gebruikt door de Franse bisschop Wilhelmus Durandus de Jongere tijdens het Concilie van Vienne in 1311. Zij was met betrekking tot het kloosterleven echter al eerder gebruikt: paus Nicolaas IV had twee decennia eerder – hij was paus van 1288 tot 1292 – in een brief al gesproken over de noodzaak van een hervorming van hoofd en ledematen bij de machtige kloosterfamilie van Cluny.

Kloosters, concilies en vorsten

Daarmee zijn twee belangrijke instituties genoemd die in het verlangen naar hervorming in de late middeleeuwen een grote rol gingen spelen: het concilie en het kloosterleven. Bijna alle kloosterorden kenden in de late middeleeuwen eigen hervormingsbewegingen, die probeerden misstanden te herstellen door een terugkeer naar een meer oorspronkelijke, meer authentieke naleving van de kloosterregel en door een terugkeer naar het ideaal van de stichter(s). Vaak werden die – toen al of pas later in de geschiedschrijving – genoemd naar een klooster waar de hervorming was begonnen. Zo hadden de benedictijnen hun hervorming van Bursfeld en de cisterciënsers die van Sibculo. De minderbroeders kenden de hervormingsbeweging van de observanten,

waartoe in Nederland de spreekwoordelijke kanselredenaar pater Jan Brugman behoorde, de dominicanen kenden een hervormingsbeweging in de Hollandse provincie en de augustijnen hadden in Duitsland juist een hervorming ondergaan toen in 1505 de student Maarten Luther intrad. Deze hervormingen waren in eerste instantie gericht op de eigen gemeenschap. Maar door de activiteiten van de 'hervormde' kloosterlingen op het gebied van prediking, zielzorg, onderwijs en geschriften hadden zij ook een bredere doorwerking in kerk en samenleving.

Voor de hervorming van de brede kerkgemeenschap werd vanaf de veertiende eeuw steeds meer heil verwacht van een concilie: een kerkvergadering van bisschoppen uit alle windstreken van de Europese christenheid. De pausen hadden zich tijdens hun verblijf in Avignon (1305-1377) en het Westers Schisma (1378-1417) niet in staat én niet bereid getoond de hervorming van de kerk daadwerkelijk ter hand te nemen. Daarom werd het concilie naar voren geschoven als redmiddel: de daar verzamelde bisschoppen werden geacht boven de paus te staan. Het concilie kon, zo had de theoloog Marsilius van Padua in zijn geschrift *Defensor pacis* uiteengezet, de paus met gezag dwingen alsnog over te gaan tot een hervorming van de kerk 'in hoofd en ledematen'. Deze gedachte, die bekend werd als het conciliarisme, maakte opgang tijdens de Concilies van Pisa (1409) en Konstanz (1414-1418). Maar de paus en zijn curie sloegen terug. Zij waren bang de macht uit handen te moeten geven. In 1431 kwam in Bazel opnieuw een concilie bij elkaar om over de hervorming van de kerk te spreken. Maar de paus wist het concilie eindeloos tegen te werken, onder meer door het te verplaatsen, eerst naar Ferrara, daarna naar Florence en ten slotte naar Rome zelf, waar het als een nachtkaaars uitging. Het conciliaire hervormingsstreven had uiteindelijk nauwelijks effect gehad.

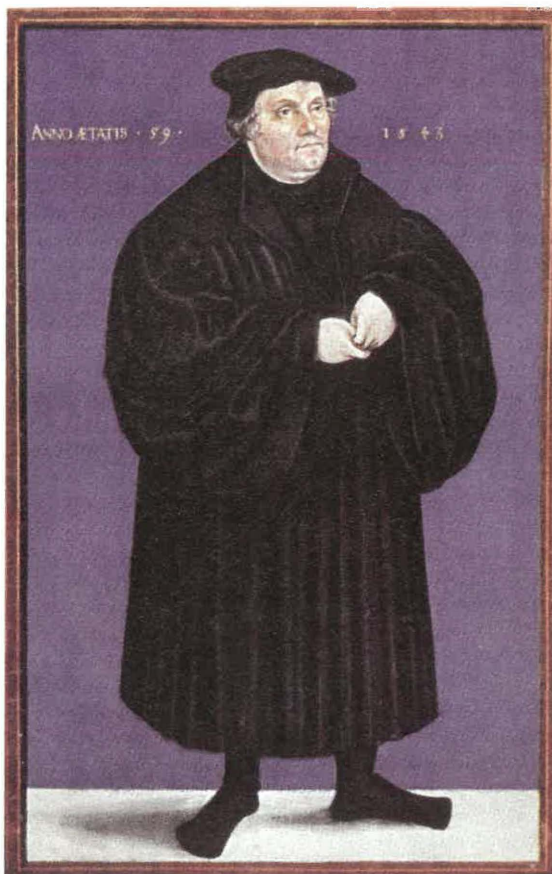
Als het de paus noch de bisschoppen lukte om de gewenste hervormingen door te voeren, dan moesten de vorsten - als vooraanstaande leden van de kerk - het initiatief maar overnemen. Die gedachte was in de veertiende eeuw in Oxford al geformuleerd door de scherpzinnige theoloog John Wiclif. Hij meende dat de kerk er goed aan zou doen afstand te doen van haar macht en rijkdom. Haar privileges en bezittingen kon zij beter overdragen aan

de wereldlijke overheid. De kerk kon dan zelf terugkeren naar de eenvoud van het evangelie. Dat moest toegankelijk gemaakt worden voor alle gelovigen, onder meer door het te vertalen in de volkstaal. Daar zetten volgelingen van Wiclif, in de volksmond *poor priests* (arme priesters) genoemd, zich voor in. De gedachten van Wiclif werden enkele decennia

'Luther gebruikte regelmatig het woord *reformation*, maar hij gebruikte ook andere formuleringen, zoals *verbetering*'

later overgenomen door de theoloog Johannes Hus, hoogleraar aan de universiteit van Praag. Ook hij kreeg in Bohemen volgelingen, naar hem Hussieten genoemd. Hus zelf moest zijn idealen in 1415 bekopen met de dood op de brandstapel.

Tijdens het Concilie van Bazel kwam ook de gedachte op dat de vorsten het voortouw moesten nemen bij de hervorming van de kerk. Zij werd verwoord in een anonieme tekst, de *Reformatio Sigismundi* genoemd, omdat zij pretendeerde de hervormingsplannen van de Duitse keizer Sigismund weer te geven. Zij bevatte verstrekkende hervormingsplannen voor kerk en samenleving, voor de organisatie van het Duitse Rijk, voor de ►

Linksboven:
Concilie van Trente
(1545-1563). Let op
het crucifix in het
midden en de
duif middenboven
als beeld van de
heilige Geest.

Hiernaast:
Maarten Luther
(1483 - 1546). De
eerste lutheranen
en de eerste
gereformeerden
waren het wel eens
geworden over
een gezamenlijke
geloofsbelijdenis
(de Wittenberger
Konkordie), maar
in de Nederlanden
kwam het pas aan
het einde van de
twintigste eeuw tot
een gezamenlijke
kerk.

gezondheidszorg, de secularisering van kerkelijk bezit en de opheffing van het verplichte priestercelebaat. Maar het bleef bij plannen: papier bleek opnieuw geduldig.

Veelstromenland

In het begin van de zestiende eeuw bleek de tijd wel rijp voor breed gedragen hervormingsbewegingen. Zij deden zich voor in een bonte veelvoud van stromingen, elk met eigen accenten. Het misleidende van het periodebegrip reformatie is dat dit het misverstand kan wekken dat er in de zestiende eeuw één hervormingsbeweging was. Die was er niet, er waren er vele. Wat zij met elkaar gemeen hadden, was het besef dat de geloofsbeleving, de kerkelijke praktijk, de theologie en de gezagsuitoefening in de kerk op vele, zo niet alle niveaus hervorming behoefden. Waar

‘Aan katholieke zijde werd al snel beweerd dat de hervormingen van Luther, Zwingli, Calvijn en anderen geen reformatie, maar een deformatie waren’

zij in verschilden, was in de invulling van die hervorming. Het verlangen naar hervorming werd gedeeld, de scenario's voor de hervorming liepen uiteen. Zij konden uiteenlopen op vele punten: wat moest als het hart van het christelijk geloof gezien worden, wat waren de bronnen voor geloofskennis, wat was essentieel in een christelijke levenspraktijk, wie had het recht om hervormingen door te voeren en hoe ver moesten die gaan, wat moest het uit-

eindelijke resultaat van de hervorming zijn? Het besef dat het verlangen naar hervorming algemeen gedeeld werd, bracht kerkhistorici er in de tweede helft van de twintigste eeuw toe ook de katholieke ontwikkelingen in de zestiende eeuw als hervorming aan te duiden. Het Duits en het Engels boden hen een mogelijkheid die het Nederlands niet heeft, namelijk om onderscheid te maken tussen *Reformation* (voor de protestantse hervormingen) en *Reform* (voor de katholieke hervormingen). Maar door sommige historici werd er zelfs over een katholieke reformatie gesproken. Het Concilie van Trente (1545-1563), zo zeiden zij, heeft immers meer dan honderd besluiten of *canones de reformatione* uitgevaardigd. Ook dit concilie, doorgaans beschouwd als een van de fundamente van de Contrareformatie, was dus gericht op een reformatie van de (katholieke) kerk. Luther zelf gebruikte regelmatig het woord *reformation* als het ging om het ongedaan maken van misstanden in de wereld van kerk en geloof. Maar hij gebruikte ook andere formuleringen, zoals ‘verbetering’ (*Besserung*). Want daar was voor hem en voor de andere hervormers van de zestiende eeuw de hervorming eigenlijk op gericht. Alleen het afschaffen van misstanden, zoals de handel in aflaten of het verplichte priestercelebaat, was niet genoeg. De innerlijke gezindheid van de mens moest hervormd worden, dat wil zeggen: die moest gelijkvormig gemaakt worden aan Gods bedoelingen. En die hervorming is zo ingrijpend, aldus Luther, dat alleen God haar kan bewerken. De meningen liepen, zoals gezegd, in de zestiende eeuw uiteen over de vraag tot hoe ver de hervormingen moesten gaan. Aan katholieke zijde werd al snel beweerd dat de hervormingen van Luther, Zwingli, Calvijn en anderen geen reformatie, maar een deformatie waren. Al in 1520 gebruikte de theoloog en humanist Hieronymus Emser, een van de eerste tegenstanders van Luther, deze woordspeling tegen de hervormer uit Wittenberg. Anderen vonden juist dat de hervormingen van de genoemde leiders niet ver genoeg gingen. Zij wilden radicaler te werk gaan, reden waarom zij in de geschiedschrijving, te beginnen door George Huntston Williams in zijn boek *The Radical Reformation* uit 1962, onder de verzamelnaam Radicale reformatie zijn samengebracht. In de zeventiende eeuw leefde in bevindelijke kring het besef dat de reformatie van de zestiende eeuw te oppervlakkig en te uiterlijk was geweest. Zij had niet echt het

innerlijk van de gelovigen vernieuwd. Daarvoor was nog een Nadere reformatie nodig. De reformatie lijkt dus nooit voltooid te zijn. In de rooms-katholieke kerk werd het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) door voor- en tegenstanders als een reformatie betiteld. In een van de documenten van dat concilie, het decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging, werd uitdrukkelijk gezegd dat de kerk 'op haar pelgrimstocht opgeroepen wordt tot een onafgebroken hervorming, die zij als menselijke en aardse instelling voortdurend nodig heeft'. Critici van de rooms-katholieke kerk wijzen er met enige regelmaat op dat zij juist nu een reformatie wel heel goed zou kunnen gebruiken. Maar ook in andere levensbeschouwelijke stromingen klinkt dat geluid. In 2002 vroeg bijvoorbeeld de politica Ayaan Hirsi Ali zich af: 'waar blijft de reformatie van de islam?' reformatie is een begrip geworden dat vele invullingen kan krijgen. Maar nog vaak klinkt in de roep om reformatie het verlangen door naar een terugkeer 'hoe het begon'. ■

Literatuurlijst

- Chr. Bellitto, *Renewing Christianity. A History of Church Reform from Day One to Vatican II*, New York 2001.
- St. Ehrenpreis en U. Lotz-Heumann, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt 2002 (2^e druk 2008).
- K. Elm (red.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Berlin 1989.
- B. Hamm, B. Moeller en D. Wendebourg, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen 1995.
- B. Hamm, 'Wie innovativ war die Reformation?', in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 27 (2000), 481-497.
- H. Hillerbrand (red.), *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, Oxford 2005 (ook online).
- D. MacCulloch, *Reformatie. Het Europese huis gedeeld 1490-1700*, Utrecht/Antwerpen 2005.
- J. O'Malley, *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge (Mass.)-London 2000.
- B. Moeller (red.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Gütersloh 1998.
- N. Staubach (red.), *Kirchenreform von unten. Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben, Tradition-Reform-Innovation*, Frankfurt am Main 2004.

Links: Portret van
Ulrich Zwingli door
Hans Asper (1549).

Saaie Luther-film biedt boeiend lesmateriaal

Wat kun je verwachten van een Duits-Amerikaanse co-productie over het leven van de kerkhervormer Maarten Luther als die gefinancierd is door de Duitse Evangelische kerk en een Lutherse bank, als een van de scenarioschrijvers (Bart Gavican) een evangelische christen is en de regisseur (Eric Hill) verantwoordelijk is voor films over onder andere de Muppets en James Herriot?

Bas van der Meijden is lerarenopleider aan de Chr. Hogeschool Windesheim in Zwolle. sj.vander.meijden@windesheim.nl

Dan verwacht je een saaie, oppervlakkige hagiografie waarin alle geijkte historische gebeurtenissen uit het leven van Luther plichtmatig de revue passeren. En dat is de film *Luther* uit 2003 dan ook geworden, ondanks dat voor de rollen grote namen waren ingehuurd zoals Joseph Fiennes (van *Shakespeare in Love*) en Peter Ustinov, die in *Luther* de

'In Duitsland trok de film in de eerste zes weken evenveel bezoekers als *Finding Nemo*'

laatste filmrol uit zijn leven speelde. Hoewel de film in Duitsland volgens *Der Spiegel* in de eerste zes weken maar liefst 1,9 miljoen mensen trok en daarmee in de buurt kwam van een film als *Finding Nemo*, bleef het grote succes elders uit. Of *Luther* nu een bioscoopsucces was of niet, het zegt niets over de bruikbaarheid van deze film voor de geschiedenisles.

Leven van Luther

De film begint met een blikseminslag vlak naast de jonge Maarten Luther, die op weg is van zijn ouderlijk huis naar Erfurt, waar hij rechten studeert. Deze gebeurtenis zou Luther hebben doen besluiten om de wereld voorgoed te verlaten en in te treden in het klooster.

Fragment 1: Luthers reis naar Rome

Het korte fragment over Luthers reis naar Rome maakt het elke leerling onmiddellijk duidelijk wat een gewetensvolle christen in die tijd dwars moet hebben gezeten. Was zijn kerk niet te veel afgedreven van de oorspronkelijke uitgangspunten van het christelijk geloof? Dat was de centrale vraag van hervormingsgezinde christenen als Luther en Erasmus. Als antwoord biedt het fragment de volgende elementen:

1. Het wereldse van de stad Rome is niet de heiligheid die je zou verwachten. Je ziet Rome als een enorm drukke stad met mensen die vooral ruzie maken met elkaar.
2. Luther ziet een bedelmonnik die met een prostituee mee naar binnen gaat. Een andere prostituee spreekt Luther aan: 'Je ziet er eenzaam uit, broeder' met als bedoeling hem te verleiden. Ze roept: 'Kom dan!', waarop Luther als vrome monnik eenvoudig met 'nee' antwoordt.
3. Een koopman biedt Luther beeldjes van allerlei heiligen aan alsof het christendom een marktkraam met drogisterijartikelen is. Luther probeert hem te negeren, maar de koopman blijft hem voor de voeten lopen: 'Beelden van al je favoriete Heiligen: St. Cecilia voor rauwe kelen. De Heilige Paulus voor slechte ruggen en opgezwollen voeten, broeder! De heilige Johannes voor kloven in je handen. De maagd (Maria) om de pest af te weren.'
4. Het 'toeristische' karakter van pelgrimage. Luther staat in de rij voor de reliekschrijn met de schedel van Johannes de Doper. Als hij in gebed verzinkt voor de relik en zo langer dan enkele seconden blijft staan, raakt de broeder die toezicht houdt geïrriteerd en zegt tegen Luther: 'Goed genoeg, broeder, snel of langzaam, je krijgt je vijfhonderd jaar wel.' Als Luther het nog even wil afmaken, wordt hij door de broeder weggetrokken en wordt hem gezegd 'Genoeg!'
5. De aflaatpraktijk als handeltje en Luthers besluit om hier niet op te vertrouwen. Luther staat aan de voet van de oude Sint Pieter. Als hij aan de beurt is, vraagt een geestelijke zakelijk: 'Naam van de overledene en familieband?' Luther: 'Hendrik Luther. Grootvader.' De Geestelijke tikt ongeduldig op de geldkast alsof hij wil zeggen: doe het geld nu maar snel in de pot. Vervolgens wordt hem gezegd: 'Een Onze Vader op iedere trede, en als je boven bent, dan zal Hendrik bevrijd zijn uit het vagevuur en de hemelpoort binnengaan.' Als Luther eenmaal bovenaan de trap is, zien we hem slechts zijn aflaat verfrummelen, waarmee de scène over het bezoek aan Rome eindigt.

Kruipend door de modder roept hij in de film: 'Laat me niet als een hond op deze weg sterven! Laat me niet sterven. Ik zal monnik worden, ik zal monnik worden. Ik zal mijzelf aan God geven! Ik geef mijzelf aan U! Spaar me, help me!' Eenmaal in het klooster zien we de onzekere Luther worstelen met zijn aanvechtingen waarin hij ervan overtuigd is dat hij te zondig is om door God gered te kunnen worden. Vervolgens zijn we getuige van zijn bezoek aan het verdorven Rome, en ontwikkelt Luther zich in Wittenberg tot een zelfver-

Links: Alfred Molina als Johann Tetzel.

Onder: Sir Peter Ustinov als Frederik de Wijze.

zekerde professor in de theologie. Achter de lessenaar zien we Luther grappen maken over de aflaatpraktijken en het geloof in relikwieën. Op het hoogtepunt volgen onvermijdelijk het aanspijkeren van de 95 stellingen, de weigering om zijn leer te herroepen voor kardinaal Cajetan, de publicatie van de pauselijk bul waardoor Luther geëxcommuniceerd wordt, de verbranding van

**'Kruipend door de modder roept hij:
Laat me niet als een hond op de weg sterven!'**

Luthers boeken op de brandstapel, het verbranden van de bul door Luther, de Rijksdag te Worms, het verblijf in de Wartburg onder bescherming van Frederik de Wijze, de Boerenoorlog, zijn liefdesverklaring aan Katharina van Bora en ten slotte de Rijksdag te Augsburg. De film ►

Rechts: Tetzels laat op het marktplein zijn hand verbranden zodat het publiek leert hoe het vagevuur moet zijn.

Onder: Claire Cox als Luthers vrouw Katharina.

eindigt met de volgende tekst: 'Hij en Katharina hadden een gelukkig huwelijk en kregen zes kinderen. Luthers invloed strekte zich uit tot de economie, politiek, opvoeding en muziek (...) en zijn Bijbelvertaling werd de grondslag van de Duitse taal. Nu gaan zo'n 540 miljoen mensen naar door de reformatie geïnspireerde kerken.'

Fragment 2: Johan Tetzels aflaathandel

Het fragment over Johan Tetzels duurt langer dan het eerste fragment en bevat veel gesproken tekst. Tetzels laat op een marktplein zijn hand verbranden tot de vellen erbij hangen om het publiek zich voor te laten stellen wat het vagevuur moet zijn. Na deze aangrijpende 'voorstelling' zien we hem in de mis aan de gelovigen uitleggen wat de theorie is achter de gedachte dat de kerk via aflaten goddelijke genade kan schenken. Als we leerlingen de opdracht geven zich te laten inleven in het publiek dat Tetzels in het fragment omringt, zullen zij zich de katholieke gedachtegang inclusief het kopen van aflaten goed voor kunnen stellen. En dat is hetgeen waaraan het in de geschiedenismethodes ontbreekt.

Bruikbare fragmenten

Goede filmfragmenten over de reformatie zijn meer dan welkom. In het algemeen hebben veel leerlingen moeite om zich in te leven in de fundamentalistische manier van denken van christenen in die tijd. En daarbinnen is het al helemaal moeilijk om gedrag van katholieken te begrijpen. Hoe konden zo veel vrome christenen toch denken dat

geeft. In welk schoolboek wordt de contrareformatie op zo'n manier behandeld dat leerlingen aan het denken kunnen worden gezet over de vraag of zij zich meer met de katholieke of meer met de protestantse wijze van denken verwant voelen? De summier behandeling van het katholieke standpunt is des te bedenkelijker als bedacht wordt dat er in veel klassen leerlingen

inlevingsvermogen als de inhoudelijke diepgang van het thema reformatie kunnen vergroten. *Luther* kan de gebrekkige aandacht voor het zestiende-eeuwse katholicisme in hedendaagse schoolboeken niet ondervangen. Het is immers een film over de hervormer Luther, niet over het katholicisme. Het verhaal houdt logischerwijze dan ook op voordat de contrareformatie inzet. Twee passages kunnen echter wel goed worden gebruikt in het onderwijs over de reformatie, namelijk Luthers reis naar Rome en de aflaatprediking door Johan Tetzels. Ondanks het wat saaie en oppervlakkige karakter van *Luther*, kan het geschiedenisonderwijs via deze fragmenten goed gebruik maken van de ambachtelijke wijze waarop de scenarioschrijvers de gebeurtenissen in beeld hebben gebracht en van de vakkundigheid van de ervaren acteurs. Zo kan een saaie *Luther*-film boeiend lesmateriaal zijn. ■

'De gebeurtenissen zijn ambachtelijk in beeld gebracht en daar heeft het onderwijs wat aan. Zo wordt een saaie film boeiend lesmateriaal'

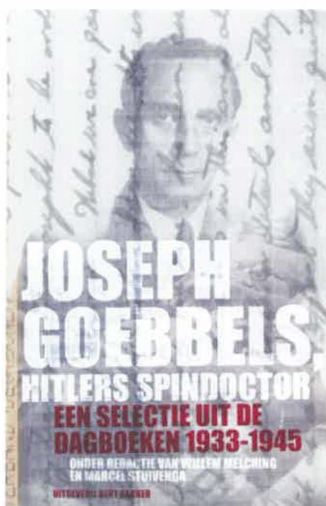
het kopen van een aflaat bij een aflaatprediker als Tetzels heilzaam zou kunnen zijn? Hoe konden zij trouw blijven aan verzakende renaissance- en hervormingspauzen die zoiets logisch als een vertaling van de bijbel in volkstaal bleven afwijzen? Het zijn geen vragen waarop een hedendaagse geschiedenis methode inzichtelijke antwoorden

van verschillende gezindten naast elkaar in de schoolbanken zitten. Wat moeten protestanten, joden, moslims of agnostische leerlingen denken van katholieke medeleerlingen als geen aandacht wordt besteed aan het toenmalige antwoord van de katholieke kerk op de hervormingsbeweging? Goede filmfragmenten zouden zowel het

Joseph Goebbels, Hitlers spindoctor

Willem Melching en Marcel
Stuivenga

Joseph Goebbels bleef Hitler, samen met zijn vrouw Magda, tot in de bunker trouw. In zijn dagboeken (1933-1945) beschreef de beruchte minister van Volksvoorlichting en Propaganda zijn (politieke) besluiten, belevenissen, gevoelens en ambities. Een boek over het leven in het Derde Rijk en de *inner circle* van de nazi's.
Bert Bakker | € 19,95

Wilhelmina formeert

Jan de Bruijn

De formatie van het kabinet-Rutte heeft lang geduurd. Tijdens de kabinetsformatie van 1907-1908 speelde de jonge koningin Wilhelmina een belangrijke rol. Overeenkomsten en verschillen tussen toen en nu worden toegelicht.
Boom | € 18,50

De val van het Westen

Ian Morris

Het westers imperialisme heeft ervoor gezorgd dat Europa vanaf ongeveer 1750 in de wereld de dienst ging uitmaken. Er voeren geen Chinese schepen op de Thames, maar wel Britse

boten voor de kusten van China. De vraag is alleen hoe lang de westerse dominantie nog stand kan houden. In de traditie van Oswald Spengler (*De ondergang van het Avondland*) beschrijft de erudiete Ian Morris in een vuistdik boek vol met kaarten, grafieken en tabellen die aangeven waarom en wanneer het Westen haar dominante positie zal kwijtraken.
Spectrum | € 39,99

Het Saramacca- project. Een plan van joodse kolonisatie in Suriname

Alexander Heldring

Voordat de staat Israël in 1948 werd gesticht was er in de westerse wereld een grote discussie op gang gekomen waar de nationale staat van de joden moest komen. Ook in Nederland heeft men na de Tweede Wereldoorlog met verschillende plannen rondgelopen. Een van de

plannen was het zogenaamde Saramacca-project, waarbij vele Nederlandse joden getransporteerd zouden worden naar de binnenlanden van Suriname. Na verzet van zionisten en de creoolse Nationale Partij Suriname besloot de Nederlandse regering dat het plan niet door mocht gaan.

Verloren | € 35,-

Adolf Hitler en de Eerste Wereldoorlog

Thomas Weber

Hitler vertelde graag met trots over zijn rol als soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog. Wat die rol werkelijk behelsde is lang onduidelijk gebleven. We weten dat hij gewond raakte bij Passendale, maar welke invloed de oorlog op zijn denken en handelen heeft gehad en welke rol zijn regiment daarbij speelde was tot nu toe onbekend.
Nieuw Amsterdam | € 29,95

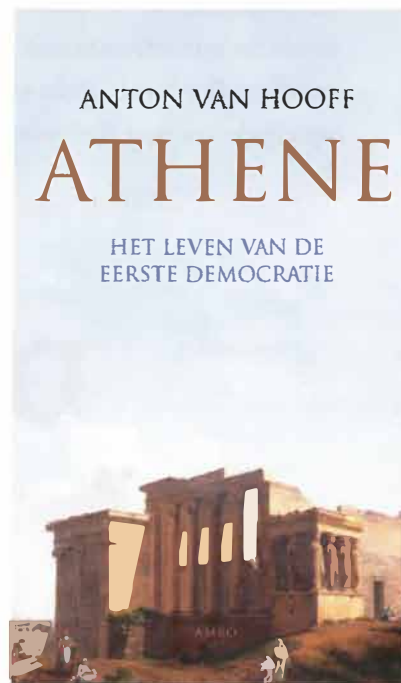

De conjunctuur van de macht. Het CDA, 1980-2010

Gerrit Voerman

Het CDA is een niet weg te denken macht uit ons politieke bestel. Bijna onafgebroken regeert de middenpartij mee. Welke vette en welke magere jaren het CDA de afgelopen drie

decennia heeft meegemaakt wordt beschreven in dit boek.
Boom | € 24,50

Athene. Het leven van de eerste democratie

Anton van Hooff

Debatten over de betekenis van de democratie (dēmokratia = volksmacht) zorgden ervoor dat mensen voor het eerst in de geschiedenis gingen nadenken over politiek. De rijke wereld van het democratisch Athene wordt door Anton van Hooff tot leven gewekt.
Ambo | € 24,95

Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940

Erie Tanja

De Tweede Kamer veranderde tussen 1866 en 1940 van een besloten debatruimte in een vergaderplaats voor partijgebonden beroepspolitici met oog voor de kiezer. De groeiende staatstak dwong de Tweede Kamer tot een professionalisering van haar werkwijze.
Boom | € 24,50

Het begin van de reformatie

Maarten Luther van monnik Martinus tot grote reformator

Maarten Luther (1483-1546) leefde in een tijd waarin de wereld in verschillende opzichten ingrijpend veranderde. De zestiende eeuw was de periode van een aantal belangrijke uitvindingen, zoals de boekdrukkunst. Bovendien was het de periode waarin door het werk van ontdekkingsreizigers en cartografen het begrip van de wereld groter en ruimer werd. Deze veranderingen hadden grote invloed op zijn ideeën, die uiteindelijk uitgroeiden tot de reformatie.

Sabine Hiebsch is onderzoeker aan de Vrije Universiteit op de W.J. Kooiman-J.P. Boendermaker Luther-onderzoeks-plaats.

Dit is het oudste bekende monniksportret van Maarten Luther, het dateert uit 1520 en werd gemaakt door Cranach de Oudere.

De ontwikkelingen op diverse wetenschapsgebieden vormden voor de kerk een grote provocatie en uitdaging. Nicolaus Copernicus, de Poolse geleerde die doctor in het canonieke recht was en ook medicijnen had gestudeerd, maar vooral beroemd werd om zijn wiskundige en astronomische werk, werd als zeer controversieel beschouwd. Hij stelde namelijk met zijn astronomisch onderzoek naar de bewegingen van de hemellichamen niet alleen een onderdeel van de wetenschap, maar het hele wereldbeeld ter discussie.

Toen Luther in 1483 geboren werd, was het geocentrische wereldbeeld het algemeen aanvaarde wereldbeeld: de aarde was het middelpunt van het universum. Drie jaar voor de dood van Luther, in 1543, verscheen Copernicus' beroemde traktaat *De revolutionibus*, waarin hij zijn theorie over het heliocentrische wereldbeeld uiteenzet. Copernicus' opvatting dat de zon het centrum van het universum is en dat alle andere planeten om de zon draaien, was niet alleen voor de kerk, maar ook voor een deel van zijn collega's in de wetenschap een stap te ver. Dat gold ook voor Luther, die vasthield aan Jozua 10:12-13, waarin duidelijk staat dat Jozua de zon kon stilzetten. Mensen zoals Copernicus, die iets anders beweerden, waren in Luthers ogen gek bezig, omdat zij puur voor het nieuwe alles op zijn kop wilden zetten. Terwijl Luther door zijn tegenstanders ook als iemand gezien werd die met zijn vernieuwingen de kerk onderuit wilde halen, geeft zijn beoordeling van Copernicus inzag in de kaders waarin hij zijn eigen theologie plaatste. Hij zag zich namelijk niet als een vernieuwer, maar hij wilde met zijn theologie op eigentijdse wijze de tradities voortzetten die

hij als zijn wortels beschouwde.

Luther en zijn reformatie worden vaak genoemd als men het begin van de nieuwe tijd wil bepalen. Dat is wel een constatering achteraf, die Luther nooit gedeeld zou kunnen hebben. Hij plaatste zichzelf niet aan het begin van een nieuwe tijd, maar was er juist helemaal van overtuigd dat het einde der tijden nabij was. Deze apocalyptische levenshouding deelde hij met de meeste van zijn tijdgenoten. Voor Luther was de eindtijdverwachting zo reëel dat hij het einde der tijden nog voor zijn dood verwachtte.

Randvoorwaarden

De totstandkoming van Luthers theologie was geen geïsoleerd proces. Zij werd niet alleen door Luthers persoonlijke ervaring,

zijn scherp denkvermogen en zijn unieke persoonlijkheid bepaald. Dat Luthers theologie tot ver buiten Wittenberg van betekenis kon worden, is ook te danken aan een aantal belangrijke randvoorwaarden. Zo waren er de middeleeuwse hervormingsbewegingen die voornamelijk vanuit de kloosters ingezet werden. Een andere hervormingsbeweging was de *devotio moderna*, een spirituele beweging die in de veertiende eeuw in Nederland ontstond, maar ook daarbuiten van invloed was. Ook de Tsjechische hervormingstheoloog Johann Hus (circa 1369-1415) die had durven stellen dat niet de paus, maar alleen Christus het hoofd van de kerk is, hoort bij de theologen waar Luther kon aansluiten en met wie hij later vergeleken zou worden.

Het feit dat Luther de beslissende jaren van zijn leven in Eisenach, Erfurt en Wittenberg doorbracht, hoort bij de politieke randvoorwaarden die het succes van zijn reformatie mede bepaalden. Deze plaatsen hoorden bij het keurvorstendom Saksen, een territorium dat aan het begin van Luthers optreden onder leiding van keurvorst Frederik de Wijze (1486-1525) stond. Hij en zijn opvolgers fungeerden als beschermheren van Luther als persoon en zetten zich tevens in voor de verspreiding van zijn theologie en de daaruit resulterende reformatie als beweging. Ook de wereldpolitiek werkte op het beslissende moment ongewild in het voordeel van Luther. Bijvoorbeeld aan het begin van 1519. Op 3 januari van dat jaar overleed keizer Maximiliaan, zonder dat zijn opvolging geregeld was. De strijd rond de verkiezing van zijn opvolger en de daaropvolgende overdracht van de keizerlijke aangelegenheden namen het grootste deel van de jaren 1519 en 1520 in beslag. Door dat tijdelijke machtsvacuum heeft Luther bijna twee jaar lang nagenoeg ongehinderd zijn theologie verder kunnen ontwikkelen.

Bij de voorwaarden voor de verspreiding van Luthers theologie speelde de door Gutenberg verbeterde boekdrukkunst een centrale rol. Deze techniek werd niet alleen voor boeken maar vooral voor pamfletten gebruikt. Daarbij werd vaak de tekst met afbeeldingen gecombineerd, zodat ook mensen, die niet of slecht konden lezen toch de strekking van de informatie konden begrijpen. Daarnaast was het begin van de rijkspost in 1490 een andere factor die die verspreiding van informatie mogelijk maakte. In opdracht van keizer Maximiliaan I organiseerde de Italiaan Frans van Taxis een veilige

postroute tussen de residenties van de keizer. Na het succes van deze eerste keizerlijke postroute kwamen er spoedig nieuwe routes bij. Aanvankelijk was het gebruik van de rijkspost aan de keizerlijke familie voorbehouden, maar vanaf 1516 konden ook andere mensen van het systeem gebruik maken.

Van rechtenstudent naar kloosterling

Luther begon zijn studie in 1501 aan de 'Faculteit der Vrije Kunsten' van de universiteit in Erfurt. In de zestiende eeuw begonnen studenten hun studie allemaal aan de *artes-faculteit*, de 'Faculteit der Vrije Kunsten'. Na het succesvol afsluiten van deze basisstudie kreeg een student de titel *magister artium* (meester in de 'Vrije Kunsten') en kon hij een werkkring zoeken of zich aan een van de drie hogere faculteiten inschrijven: theologie, rechten, geneeskunde. De basisstudie aan de *artes-faculteit* bestond sinds de late oudheid uit de zeven *artes liberales*, de zeven 'Vrije Kunsten'. De studenten bekwaamden zich eerst in *grammatica* (taalkunde), *retorica* (spreekvaardigheid) en *dialectica* (redeneerkunst), het zogenaamde *trivium*. In het tweede deel van de studie volgde het *quadrivium*: *aritmetica* (wiskunde), *geometrie* (meetkunde), *musica* (muzikale wetenschap der verhoudingen) en *astronomie* (sterrenkunde). Na het behalen van zijn *magister artium* titel koos Luther voor de studie rechten, waarin waarschijnlijk vooral zijn vader¹ de opstap naar een veelbelovende burgerlijke carrière zag. Maar om verschillende redenen brak hij al na enkele maanden zijn studie rechten af en nam hij zijn intrede in het klooster van de augustijner eremieten in Erfurt. Een van die redenen was de ervaring van een levensbedreigend onweer, waarin hij tijdens een reis te voet naar zijn ouders was terechtgekomen. ►

Het Augustijnenklooster in Erfurt waar Luther na een bijna doodervaring in een onweersstorm twintig jaar van zijn leven doorbracht.

► Luther kwam uit een boerengeslacht, maar zijn grootvader was de laatste die als boer werkte. Luthers moeder stamde uit een gegoede familie uit Eisenach. Zijn vader werkte in de kopermijnbouw, waar hij als kleine ondernemer voldoende verdiende om zijn gezin met vijf kinderen goed te onderhouden. Hij gebruikte zijn positie en geld om zijn oudste zoon een goede opleiding te geven, zodat deze uiteindelijk zou kunnen studeren.

Als de bliksem vlak naast hem inslaat, vreest Luther om zijn leven en doet een gelofte aan de heilige Anna, dat hij monnik zal worden als hij uit het onweer wordt gered. Toch betekende de overstap naar het kloosterleven geen radicale verandering van zijn levenshouding. Het was de keuze voor een manier van leven waarvan Luther hoopte dat het antwoorden op zijn vragen zou geven. Vragen die hij zich niet plotseling had gesteld, maar die in de loop van zijn studie al speelden en steeds dringender waren geworden. In de kern ging het Luther, zoals hij zelf later zei, om de zoektocht naar de genadige God.

Intrede in het klooster

Op 17 juli 1505 treedt Luther in bij de augustijner eremieten en draagt hij zijn monnikspij tot bijna aan zijn huwelijk met Katharina van Bora in juni 1525. Omdat zijn oversten zowel theologisch als ook wat betreft zijn functioneren in het klooster veel van hem verwachtten, gaven zij hem niet alleen belangrijke en verantwoordelijke posities in het klooster, maar lieten hem ook theologie studeren. Hij werd vrijwel meteen na zijn promotie in 1512 hoogleraar in de theologie aan de in 1502 door keurvorst Frederik de Wijze gestichte universiteit van Wittenberg.

In zijn studie in Erfurt en in zijn eerste jaren als hoogleraar aan de universiteit van Wittenberg kwam Luther met verschillende theologische tradities en stromingen in aanraking: onder andere de scholastieke theologie, de schooltheologie die toen aan de kathedraalscholen en de universiteiten heerste, maar ook met kerkvaders zoals Augustinus en Bernar-

Luther als de laatste grote kerkvader hoog werd gewaardeerd. Monastieke theologie was in eerste instantie een theologie van monniken voor monniken, die echter de tegenstelling tussen klooster en wereld oversteeg. Wat Luther van Bernardus over monastieke theologie had geleerd, was niet gekoppeld aan het klooster als leefwijze. Luther zag Bernardus niet alleen als monnik, maar ook als schrifttheoloog en prediker. Daarom kon hij Bernardus ook blijven waarderen, toen hij zijn kritiek op de kloosterlijke geloften ging richten. Bernardus als monnik kon dan soms onderdeel van deze kritiek zijn, Bernardus als monastieke schrifttheoloog bleef altijd zijn allergrootste waardering houden.

Luthers (reformatorische) 'ontdekking' van de rechtvaardiging door het geloof alleen vond plaats binnen de muren van het klooster en in dat kader ontstonden ook zijn eerste theologische geschriften. Ook Luthers latere kritiek op de kloosters, de misstanden daar en vooral de geloften van de kloosterlingen, neemt niet weg dat de twintig jaar die hij daar doorbracht een niet te onderschatten, vormende invloed op zijn persoon en zijn theologie en dus op de reformatie hebben gehad. De reformator Luther is niet zonder de monnik Martinus te begrijpen.

De Schrift als centrum

Dat Luther veel van Bernardus geleerd heeft, blijkt vooral uit zijn zienswijze op de Schrift. Centrale vragen zijn daarbij: hoe wordt het Woord van de Schrift persoonlijke ervaring en wat is het belang van ervaring voor het juist verstaan van de Schrift als Woord van God? De ervaring komt voor Luther - net als voor Bernardus - van buitenaf. Ervaring is de ontmoeting met God en de persoonlijke vertaling van het verhaal van Jezus. Dit reformatorische *pro me* (voor mij) heeft Luther ook bij Bernardus kunnen vinden.

Vanuit deze basis ontwikkelt Luther zijn zienswijze van de Schrift. Deze berust op de volgende kernpunten: De woorden van de Schrift zijn door diegenen die ze opgeschreven hebben als Woord van God gehoord. Deze woorden zijn opgeschreven om bewaard en verkondigd te worden. Het Woord van God is voor Luther een mondeling, verkondigd Woord, maar niet zonder de Schrift. De Schrift als zodanig is niet identiek met het Woord. Maar als mensen naar de woorden van de Schrift luisteren, kunnen deze opnieuw

'De twintig jaar die hij in het klooster leefde, hebben een niet te onderschatten invloed op zijn persoon en zijn theologie en dus op de reformatie gehad'

dus van Clairvaux, het humanisme en de mystieke theologie. Luthers dialoog met deze tradities, of hij ze nu afwees, zoals de scholastieke theologie, of zich ermee verbonden en zich erdoor geïnspireerd voelde, zoals Augustinus en Bernardus, was een belangrijke factor bij de ontwikkeling van zijn eigen theologie.

Monastieke theologie

Voor de monastieke theologie was van cruciale invloed, met name die van de cisterciënzerabt Bernardus van Clairvaux, die door

Woord van God worden. Hoewel dit voor een ieder persoonlijk (pro me) gebeurt, is het verkondigen en horen ook ten diepste een gemeenschappelijke ervaring. Voor Luther zijn de gelovigen allereerst een gemeenschap van luisteraars. Het gezag van de Schrift is voor Luther dan ook niet een verzameling van objectieve waarheden, die op alle vragen schematische en eenduidige antwoorden geeft. De waarheid die voor Luther in de Schrift centraal staat, is de waarheid van de menswording van Christus, zijn dood aan het kruis en zijn opstanding. Deze gekruisigde Christus, mens en Zoon van God, is voor Luther het heldere centrum van de Schrift. Omdat Luther de Schrift vanuit dit centrum leest, hebben niet alle woorden gelijke waarde. Het omgaan met de Schrift mag voor Luther ook niet verworden tot een biblicisme, waarbij de tekst tot een autoritaire, star gehanteerde norm van alle denken en handelen wordt verheven.

3 x sola

Luther werkt deze centrale elementen van zijn theologie verder uit in de bekende drie *sola*'s. *Sola gratia* (alleen door genade): de redding van de mens, met al zijn tekortkomingen en fouten komt alleen door de genadige vergeving door God en niet door de verdienste van de mens. *Sola fide* (alleen door geloof): de rechtvaardiging komt alleen door geloof, niet door goede werken. Dat wil echter niet zeggen dat goede werken voor Luther onbelangrijk zouden zijn. Integendeel, maar het gaat om de goede volgorde. Geloof als vertrouwen op Gods genade leidt tot rechtvaardiging en van daaruit volgen de goede werken. *Sola scriptura* (alleen door de Schrift): het

gezag van de Schrift heeft als bedoeling dat de mens zich vanuit het centrum van de Schrift laat zeggen. Het gezag van de Schrift is uiteindelijk het gezag van Christus zoals dat in het getuigenis van de Schrift te vinden is. De drie *sola*'s zijn in de loop van een groeiprocess dat gepaard ging met twijfels en aanvechtingen de pijlers van Luthers theologie geworden. Het zijn kristallisatiepunten, die niet los van elkaar staan, maar met elkaar verbonden zijn. Het ene *sola* regeert niet over het andere, maar alle drie cirkelen om het centrum, Christus. Alleen in hun samenspel vormen zij de basis van Luthers theologie.

Het Woord voor iedereen

Juist omdat in de Schrift het Woord van God gehoord kan worden, heeft Luther zich onvermoeibaar ingezet voor de toegankelijkheid van de Schrift. Allereerst door de vertaling van het Oude- en van het Nieuwe Testament in het Duits, zodat ook niet-academisch opgeleiden zelf konden lezen wat er staat. Voor ieder vertaald bijbelboek schreef hij een korte inleiding waarin hij de speerpunten uitlegde om de mensen te helpen bij het lezen en begrijpen. Naast alle drukke academische en bestuurlijke werkzaamheden is Luther zijn hele leven lang blijven preken om ook op deze wijze het Woord van God onder het gehoor te brengen. Vele van deze preken werden opgeschreven en waren *bestsellers*.

Luther had niet de intentie een nieuwe kerk te stichten, maar hij wilde wel dat de kerk waarin hij was opgegroeid, op basis van het gezag van de Schrift de nodige hervormingen ging doorvoeren. Zijn reformatie resulteerde echter wel in een nieuwe, lutherse kerk, die nu wereldwijd te vinden is. Maar in het spoor van Luther heeft een kerk die naar hem vernoemd is, wel de opdracht zich op basis van de Schrift te blijven hervormen. ■

Luthers laatste versie van zijn Duitse vertaling van de bijbel uit 1545. Er zijn nog zes exemplaren in de wereld bekend.

Om verder te lezen

- Theo Bell, *Honing uit de rots. Teksten van Bernard van Clairvaux. Vertaald en ingeleid door Theo Bell, Zoetermeer 2001.*
- J.P. Boendermaker, *Luther – Brieven uit de beslissende jaren*, Baarn 1982.
- Sabine Hiebsch en Martin van Wijngaarden (red.), *Martin Luther: zijn leven, zijn werk*, Kampen 2007, tweede druk 2009.
- J.T. Baker en K. Zwanepol (red.), *Door het donkere venster van het geloof. Teksten van Maarten Luther, vertaald en toegelicht*, Zoetermeer 1993.

Hoge bomen

*Vooroordelen over
Maarten Luther*

MARTIN LUTHER

vangen veel wind

Al in zijn eigen tijd werd Maarten Luther door medestanders als een afgezant van God vereerd en door tegenstanders als een ketter verguisd. Critici en tegenstanders van de hervormer werden eeuwenlang sterk beïnvloed door het negatieve beeld dat Johannes Cochlaeus (gestorven in 1552) van Luther geschetst had. Maar Luther werd ook bestreden door de marxisten, als antisemiet afgeschilderd en opgeëist door de conservatieven.

Friedrich Schillers uitspraak, die bedoeld was voor de veldheer Wallenstein, was ook op Luther van toepassing: “*Von der Partei- en Gunst und Haß verwirrt, schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.*” (Door de genegenheid van bewonderaars enerzijds en door de haat van vijanden anderzijds, varieert het beeld van zijn karakter in de geschiedenis.) Desondanks of juist daarom werd Luther een wereldhistorische gigant. In het jaarlijks uitgebrachte *Lutherjahr-buch* worden alleen al voor 2010 een kleine duizend aan Luther gewijde boeken en artikelen opgesomd. In Nederland bestaan vooroordelen over deze grote reformator.

Luther wijst de weg

In 1925 kondigde Erich Brandenburg, een van de toen spraakmakende Duitse historici, de verschijning aan van een reeks boeken onder de titel *Deutsche Führer*. In zijn inleiding tot die reeks sprak hij de hoop en verwachting uit dat het Duitse volk na de Eerste Wereldoorlog door hard te werken weer wist op te bouwen wat in de oorlog vernietigd was. Daar was wel moed voor nodig. Grote Duitsers uit het verleden moesten de weg wijzen. Brandenburg wilde een aantal biografieën uitgeven van dergelijke grootheden. De ‘helden uit de tijd van de volksverhuizing’, Karel de Grote en de keizers uit de Middeleeuwen, stonden volgens Brandenburg te ver af van de eigen tijd. Daarom moest Martin Luther de eerste zijn, gevolgd door de Grote Keurvorst, Maria Theresia, Frederik de Grote, Freiherr vom Stein en Otto von Bismarck. Voor lezers van de eenentwintigste eeuw komt de reformator Luther hier in een zeer bijzonder gezelschap terecht. De keuze van de uitgeverij was ook al veelzeggend: *Der Flamberg*, de naam van het zwaard dat met twee handen moet worden gehanteerd.

Het zal niemand verbazen dat Erich Brandenburg in 1933 de verkiezing van Adolf Hitler tot kanselier van Duitsland heeft toegejuicht. Het boek *De jonge Luther* van Heinrich Boehmer, dat volgens het plan van Brandenburg de Duitsers de weg naar een toekomst moest wijzen, is een volstrekt degelijk en politiek neutraal theologisch boek. Het werd alleen door het woord vooraf tot een politiek instrument gemaakt. Het frontispice laat Luther zien in zijn monnikenhabijt, hij wijst op de bijbel, de Heilige Geest zweeft als een duif boven hem, zijn hoofd is omgeven door een aureool. Wie dit beeld van Luther ziet met de inleiding van Brandenburg in zijn achterhoofd, zal in de verleiding kunnen komen Luther te zien als een werktuig van de *Vorsehung*, het woord dat Adolf Hitler later gebruikte voor God.

Het draait bij deze afbeelding om een houtsnede van Hans Baldung Grien uit 1521. Baldung wilde laten zien dat Luther door studie van de bijbel door God zelf verlicht werd, zonder tussenkomst van heiligen of van de kerk. Luther was volgens Baldung door God zelf gezonden. De pauselijke gezant Alean-der heeft dan ook begrijpelijkerwijs bezwaar gemaakt tegen deze afbeelding.

Toch een herdruk

Hetzelfde degelijke theologische boek van Boehmer werd in 1951 herdrukt. De inleiding van Brandenburg verviel uiteraard. Het nawoord van de befaamde kerkhistoricus Heinrich Bornkamm zag af van politieke bijbedoelingen afgezien misschien van het zinnetje: “Nergens klopte het hart van de auteur Boehmer zo intens als in deze geschiedenis van de ziel van Luther en in deze diepe vernieuwing van het Duitse wezen.” Het boekomslag was dan ook veel bescheidener, ►

Christoph Burger is kerkhistoricus en was van 1990 tot 2010 als hoogleraar verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Het standbeeld van Luther voor de Frauenkirche in Dresden.
Foto: Corbis

een gravure van Lucas Cranach de Oudere uit 1521. Dit beeld laat Luther als monnik zien, zonder aanspraak te maken op invloed van de Heilige Geest.

Luthers boodschap voor zijn vaderland was dat hij (en anderen) de kern van het evangelie beklemtoond hadden. Hij vergeleek het aanbod, Gods woord goed te begrijpen, met een stortregen, kort maar krachtig. Dat is wel wat anders dan wat Brandenburg na de Eerste Wereldoorlog en Bornkamm na de Tweede Wereldoorlog over Luthers betekenis voor Duitsland hebben geschreven.

De naaste medewerker van Karl Marx, Friedrich Engels, heeft Luther een 'Fürstenknecht' genoemd. Luther had immers, omdat de bisschoppen niet mee wilden werken aan de reformatie van de kerk die hem voor ogen stond, de vorsten opgeroepen als 'noodbisschoppen' op te treden. Sommige heersers hebben daarvan in de volgende eeuwen behoorlijk misbruik gemaakt. Zij integreerden de Lutherse landskerken in hun eigen bestuursapparaat en misbruikten de predikanten om het volk te indoctrineren. De vraag is of het misbruik toegerekend mag worden aan Luther. Hoe kon hij weten dat zijn verzoek om hulp door de vorsten zo verdraaid zou worden? Is een auteur verantwoordelijk voor wat latere generaties in zijn geschriften willen lezen?

Luther zelf had goede ervaringen met de drie opeenvolgende keurvorsten van Saksen die gedurende zijn leven heersten. Volgens hem waren vorsten door God alleen ingezet om goed voor hun onderdanen te zorgen, maar Luther was niet zo naïef te denken dat vorsten aan dit ideaal zouden voldoen. Hij had immers geschreven dat hij zo weinig vorsten in de hemelse heerlijkheid verwachtte te vinden 'als het kostbare vlees van wild in de keuken van arme mensen'. Luther was wel kritisch in zijn oordeel over heersers.

Kort voor de *Wende* van 1989 hebben ook socialistische historici in de Duitse Democratische Republiek voorzichtig een ommekeer gemaakt in hun waardering voor Luther en hem naast zijn tegenstander Thomas Müntzer laten gelden als een van de woordvoerders van de zogenaamde 'vroegburgerlijke revolutie'. In 1520 schreef Luther het geschrift *Van de vrijheid van een christenmens*. Een van de belangrijkste zinnen helemaal aan het begin luidt: "Een christenmens is een vrije heer over alles en aan niemand onderdaan." Luther bedoelde te zeggen: door geloof, geïnterpreteerd als vast

vertrouwen in God, is een christen innerlijk vrij. Hiermee bedoelde Luther geen politieke vrijheid in die zin dat hij het feodale stelsel van zijn tijd afkeurde. In Luthers geschrift volgde direct daarna de zin: "Een christenmens is een dienstbaar knecht en iedereen onderdaan." De zin hiervan is: juist door zijn vrijheid is een christen verplicht tot liefde jegens de mede-

'Naast zijn bijbelvertaling en zijn gedrukte geschriften werd Luther eveneens bekend door vijfenveertig liedteksten'

mens. Daarom accepteert een christen de grenzen van zijn eigen vrijheid. Sommige boeren interpreteerden Luthers ideeën over vrijheid als ondersteuning van hun gevecht tegen de afschaffing van het Germaanse gewoonterecht, tegen de invoering van het Romeinse recht en tegen lijfeigenschap. Luther sprak dat tegen, maar toen hij in een nawoord getiteld *Ook tegen de roofzuchtige rotten van de andere boeren* felle woorden gebruikte, terwijl tegelijkertijd de legers van de vorsten de opstandige boeren massaal aflachtten, werden hem deze harde woorden zeer kwalijk genomen. Er werd in het moderne onderzoek beweerd dat de Lutherse reformatie daardoor onder de boeren iedere geloofwaardigheid verloren zou hebben. Maar dit kon natuurlijk niet worden aangetoond.

Luther over de joden

Toen Luther veertig jaar oud was, in 1523, schreef hij een geschrift getiteld *Dat Jezus Christus een geboren jood was*. Hij wierp zijn medechristenen voor de voeten dat zij zo wreed met de joden omgingen, dat ze niet verbaasd moesten zijn dat slechts weinig joden christelijk wilden worden. Maar in de loop van zijn leven veranderde deze houding. Steeds meer was Luther teleurgesteld in de joden omdat zij Jezus van Nazareth niet als de verwachte Messias wilden erkennen en geen christenen wilden worden. Luther zocht niet langer de schuld bij de ongeloofwaardige houding van de christenen en gedreven door zijn teleurstelling schreef hij in zijn laatste levensjaren *Van de joden en hun leugens* (1543) en *Vermaning tegen de joden* (1546). In deze late geschriften pleitte Luther er bijvoorbeeld voor de jonge, krachtige joden een spade in de hand te drukken en ze te doen werken 'in het zweet van hun neuzen'. Met dit pleidooi speelde Luther

in op de bij velen aanwezige haat tegen joden die als woekeraars werden gezien. Hij ging voorbij aan het kerkelijke verbod voor christenen om voor het uitlenen van geld rente te vragen. Joden hadden vaak wel geld tegen rente uitgeleend en werden vervolgens door de schuldenaren gehaat, terecht of onterecht, omdat de christelijke schuldenaren de rente te hoog vonden en zich afgeperst voelden. Het feit dat de nationaalsocialistische agitator Julius Streicher bij zijn proces in Neurenberg 1945 naar Luther verwees, heeft de goede naam van Luther veel kwaad gedaan. Maar Luthers religieus gemotiveerde uitingen zijn geen racistisch antisemitisme. Er leidt geen directe lijn van Luther naar Hitler, ook al werd dat na het verschijnen van het boek van William Shirer *The rise and fall of the Third Reich* wel beweerd.

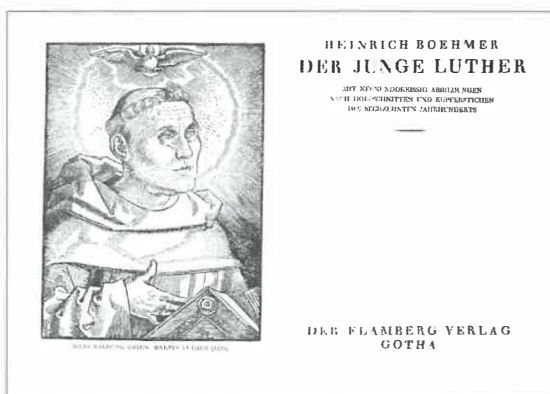
De kern van Luthers boodschap in zijn eigen woorden is rechtvaardiging van de goddeloze,

Christus de enige middelaar, er is geen behoefte aan andere. Omdat Luther er rotsvast van overtuigd was dat Jezus Christus de enige middelaar was tussen God en mensen, keurde hij de belangrijke rol af die de kerk van zijn tijd Maria, de moeder van Jezus, de heiligen en de geestelijkheid toekende. In de loop der eeuwen had de verering van Maria zich zeer sterk ontwikkeld. Maria werd vereerd als de koningin der hemelen en als moeder der barmhertigheid. Zij had in de verering van het volk een plaats naast haar Zoon verkregen. Luther zag haar wel als een heel bijzondere vrouw, maar toch vooral als een christen die genade van God ontvangen heeft. Heiligen noemde hij ook wel heilig, maar voor hem mochten ze alleen maar 'voorspraak' doen bij God, ze staan naast de gewone christenen. De rol van de kerkelijke hiërarchie bracht hij terug tot verkondiging van het evangelie en de uitreiking van de sacramenten.

Hetzelfde wetenschappelijk voortreffelijke boek werd meerdere keren uitgegeven en van afbeeldingen van Luther voorzien. Links een uitgave van het boek uit 1925. De houtsnede van Luther met een duif is van de kunstenaar Hans Baldung Grien (1521). Rechts een latere druk van het boek. De houtsnede van Luther als bedelmonnik is van Lucas Cranach de Oudere (1520). Beide houtsneden zijn in het bezit van de Lutherhalle Wittenberg.

Verder lezen

- (Martin Luther) *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*. Vollständige Neuedition (...) bearbeitet von Markus Jenny, Köln / Wien (Böhlau Verlag) 1985, IX en 389 pp.
- Eberhard Jüngel, *Zur Freiheit eines Christenmenschen. Eine Erinnerung an Luthers Schrift*, München (Kaiser-Verlag) 1978, 119 pp.
- Hans-Martin Kirn, 'Luther als wegbereider van Hitler? Over zin en onzin van een oude stelling', in: *In de Marge. Tijdschrift voor levensbeschouwing en wetenschap*, 16, 2007, pp. 42 – 48.
- Bernhard Lohse, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*, Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1995, 378 pp. In het Engels: *Martin Luther's Theology. Its Historical and Systematic Development*, translated and edited by Roy A. Harrisville, Edinburgh (T & T Clark) 1999, XIV en 393 pp.
- Heiko A. Oberman, *Wurzeln des Antisemitismus. Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation*, Berlin (Severin und Siedler) 1981, 218 pp.
- Heiko A. Oberman, *Luther. Mens tussen God en Duivel*, Kampen (Kok) 1988, 356 pp.
- William L. Shirer, *The rise and fall of the Third Reich. A history of Nazi Germany*, New York (Simon and Schuster), 1960, XII en 1245 pp.
- Rainer Vinke, ed., *Lutherforschung im 20. Jahrhundert. Rückblick – Bilanz – Ausblick*, Mainz (Philipp von Zabern) 2004, IX en 290 pp.

Liedteksten van Luther

Naast zijn bijbelvertaling en zijn gedrukte geschriften werd Luther eveneens bekend door vijfenveertig liedteksten. Vele daarvan worden nu nog gezongen, ook buiten het Duitse taalgebied. Het Nederlandse *Liedboek voor de Kerken* uit 1973 bevat bijvoorbeeld achttien vertaalde liedteksten van Luthers hand. Zelfs in liedteksten, die in zeer begrijpelijke taal geschreven waren, kon Luther zijn opvatting van de verlossing door Jezus Christus duidelijk maken. Door sommige liedteksten propageerde hij de reformatorische boodschap. Hij vertaalde Latijnse liedteksten en voegde verzen toe, bijvoorbeeld in *Midden in het leven zijn wij door de dood omvangen*. Luther schreef vanaf 1523 ook psalmliederen zoals *Aus tiefer Not schrei ich zu dir*, naar psalm 130. Voor deze tekst componeerde hij ook de melodie. Al in 1524 verscheen een liedboek met acht liederen waarvan vier liedteksten van de hand van Luther waren. ■

De hemel op aarde

Over Jan van Leiden en het Nieuwe Jeruzalem

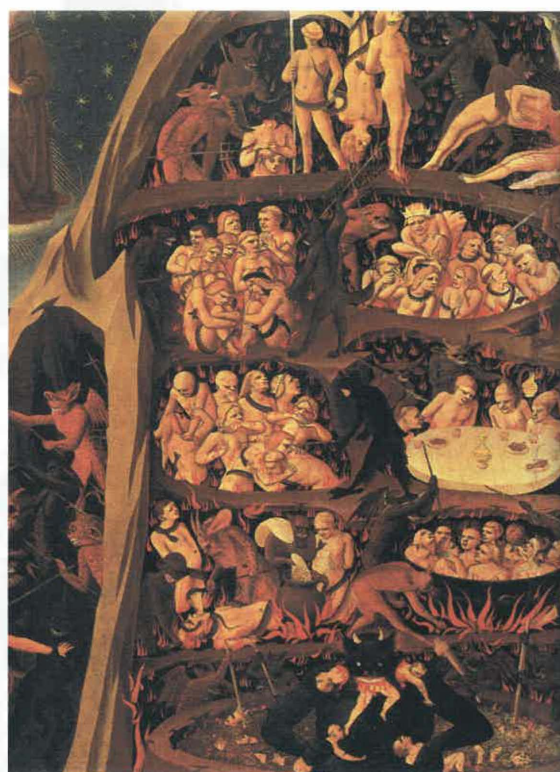
In 1534 wilde Jan van Leiden samen met de leider van de wederdopers Jan Matthijsz in de Duitse stad Munster een staat voor de wederdopers vestigen, het Nieuwe Jeruzalem. Het liep anders.

Luc Panhuysen is historicus en schreef onder andere *De beloofde stad, Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers*. Momenteel werkt hij aan het vervolg op zijn succesvolle boek *Rampjaar 1672*, dat in 2009 werd genomineerd voor de Grote Geschiedenisprijs.

De 'Timor Dei' of Vreze Gods was een waar specialisme van de kerk. Helse kookpotten, detail uit Fra Angelico's 'Laatste Oordeel' (San Marco, Florence)

Vanaf de middeleeuwen tot en met de vroeg-moderne tijd belaagde de kerk het geweten van gelovigen met angst-aanjagende taferelen. Bleke mensfiguren zaten tot hun nek in buikige kookpotten, waar demonen omheen dansten met vleermuisvleugels, hangborsten en vogelkoppen die zich met zichtbaar plezier toedrogen op het vermeerderen van alle pijn. Zo'n rijkdom aan details liet zien dat de 'Timor Dei' (Vreze Gods) tot een waar specialisme was uitgegroeid. Het is opvallend dat helletaferelen veel vaker werden gebruikt en veel indringender waren afgebeeld dan hemelse. Zo concreet en gedetailleerd als het lijden der verdoemden werd uitgebeeld, zo vaag en algemeen bleef men over de hemel. Dat kwam omdat verbeelding van de hemel raakte aan hoogmoed. Alleen God was schepper van de sfeer der zaligen, de mens paste grote terughoudendheid in dezen.

Jan van Leiden, de hoofdpersoon van dit stuk, belandde op het hoogtepunt van zijn opmerkelijke leven in een situatie waarin hij zich die terughoudendheid niet kon permitteren. Hij was juist gedwongen te bedenken hoe de hemel er in detail uitzag. De hemel op aarde welteverstaan: het Nieuwe Jeruzalem. De Stad Gods werd genoemd in de Apocalyps van Johannes als een gevaarte dat uit de hemel zou neerdalen, '...en haar glans geleeke op een zeer kostbaar gesteente, als de kristalheldere diamant. En zij had een grote en hoge muur en zij had twaalf poorten en op de poorten twaalf engelen, en namen op de poorten geschreven, welke zijn die van de twaalf stammen der kinderen Israëls.' Van meet af aan vergde het enorm veel geloofskracht om de bijna hemelse situatie waarin Jan en zijn lotgenoten zich meenden te bevinden, te laten aansluiten bij de

feitelijke werkelijkheid. Maar die aansluiting was van cruciaal belang. Eerder zou het Laatste Oordeel niet worden geveeld. Jan kon zich niet veroorloven vaag en algemeen te blijven. Hij werd gedwongen steeds nieuwe maatregelen te nemen. Uiteindelijk zou het avontuur voor hem niet in celestijnse zaligheid eindigen, maar op het schavot, onder helse omstandigheden.

Jan Beukelszoon

Jan kwam in 1509 ter wereld als Jan Beukelszoon. Zijn vader Beukel Gerritsz was onderschout van Zevenhove, zijn moeder Alijdgen Jansdochter was afkomstig uit de buurt van de Westfaalse stad Munster. Jan was door zijn vader in de leer gedaan bij een Leidse kleersnijder, maar de slechte economische tijden

doorkruisten plannen voor een stabiel bestaan. Rond 1525 sloeg de malaise in de lakenhandel hard toe in de stad Leiden. Duizenden jongemannen verlieten hun stad om elders hun geluk te beproeven, zo ook Jan. Eerst woonde hij een paar jaar in Londen, toen in Antwerpen, daarna zette een koopvaarder hem af in Lissabon en weer een paar jaar later probeerde hij het in Lübeck. Eenmaal terug in Leiden leek hij tot rust te komen. Hij begon een herberg en hier, *In den Witte Lely*, ontplooidde hij onvermoede talenten. Hij bleek vaardig met woord en zang. Ook beschikte hij over een specifiek gevoel voor humor. In zelfgeschreven toneelstukken stak hij graag de draak met monniken en pastoors. De herberg van Jan begon gasten aan te trekken die zijn kritiek deelden.

Wederdopers

Ongetwijfeld was Jan tijdens zijn omzwervingen mensen tegengekomen die hem vertelden over de grote gebeurtenis van zijn tijd. In 1517 had de Augustijner monnik Luther een reeks van stellingen geformuleerd tegen de aflaat, het waardepapier waarmee gelovigen tegen betaling aan de kerk strafvermindering in het vagevuur konden verkrijgen. Luther had een storm van protest ontketend. Binnen een paar jaar tijd waren in heel Europa zwerfpredikers, eindtijdprofeten en kerkhervormers

opgestaan. De bekendste van die hervormers was Hyldrich Zwingli, geestelijk leidsman te Zürich. Luthers voornemen om het aantal van zeven sacramenten rigoureus te verminderen sprak veel Zwitsers aan. In Zürich kwam het tot een kerkhervorming die aan de oorsprong lag van de stroming waar Jan van Leiden een paar jaar later mee in aanraking zou komen. In 1525, het jaar waarop hij Leiden had ver-

'Als het Laatste Oordeel ophanden was, wilde Jan niet tot de verliezers behoren die eeuwig in satans kookpotten pruttelden'

laten, was buiten Zürich net door een groepje mannen de eerste volwassenendoop uitgevoerd. Hiermee wilden zij aan Zwingli laten zien dat alle sacramenten moesten worden uitgebannen, te beginnen met de kinderdoop.

De wederdopers werden echter uit Zürich verjaagd. Het giste in Midden-Europa en binnen de kortste keren waren er wederdopers die geloofden in het einde der tijden.

Toen herbergier Jan van Leiden voor het eerst in aanraking kwam met de volwassenendoop was het anabaptisme vanuit Straatsburg dwars door het Avondland naar de Noordelijke Nederlanden gereisd en ►

Jan van Leiden. In zijn eigen herberg trad hij op met zelfgeschreven stukken waarin hij de draak stak met de kerk.

reeds bezig wortel te schieten in Friesland en Holland. De Nederlandse wederdopers stonden toen onder leiding van Jan Matthijsz, in zijn vorig leven bakker te Haarlem maar nu de donderprofeet van een groeiende schare volgelingen die zichzelf 'de uitverkorenen' noemden. De profetie wilde dat Christus de laatste vierschaar zou oprichten op Pasen 1534, in een stad die God door ondubbelzinnige tekenen nog kenbaar zou maken. Het schijnt dat Jan Matthijsz zelf naar *In de Witte Lely* kwam. Jan twijfelde geen moment en liet zich door de profeet dopen, ook al wist hij wel dat hierop inmiddels de doodstraf stond. Als het Laatste Oordeel ophanden was, wilde hij niet tot de verliezers behoren die eeuwig in satans kookpotten pruttelden.

Het Nieuwe Jeruzalem

Jan klom al snel op tot vertrouweling en adjudant van de profeet. Waarschijnlijk was het zijn bekendheid met Munster, de stad waar zijn moeder vandaan kwam, die de wederdopers daar deed belanden. Hij bevond zich onder de eerste Nederlandse wederdopers die zich er vertoonden. Bijna vanaf zijn aankomst leek het alsof God een sein gaf. Duizenden inwoners lieten zich dopen. Hoewel Munster zetel was van de bisschop, Franz von Waldeck, sloot de bevolking voor diens leger de poorten. Dit was het teken waarop Jan Matthijsz en zijn adjudant hadden gewacht: Munster zou het Nieuwe Jeruzalem worden. Jan van Leiden stuurde een zendbrief naar de broeders en zusters in de Nederlanden, waarna een massale stroom dopers op gang kwam. Vanaf Jan Matthijsz' aankomst in Munster werd de druk op alle nog ongedoopte mensen opgevoerd. Eind februari 1534 werden inwoners die nog niet tot de gelederen van de uitverkorenen waren toegetreden in alle vroegte van hun bed gelicht. Ze hadden de keuze: of zich nu

achtduizend zielen groot bleef. Ondertussen was de bisschop begonnen met het beleg om de ketters te verdrijven. Met een slordige vijftienduizend soldaten lag hij om de stad.

De datum van Pasen ijldde nader. Tot die tijd moesten de profeet en zijn helper de stad en haar bewoners zuiveren. Alleen als de stad rein was als een diamant zou de terugkerende Christus kunnen worden ontvangen. De week na de 'uitdrijving der goddelozen' vond een reeks van publieke boetedoeningen plaats, waar spijtoptanten door Matthijsz en zijn adjudant klaar werden gestoomd om te kunnen worden opgenomen in de gelederen der uitverkorenen. Ook werden de kerkinterieurs van paapse verontreiniging ontdaan: crucifixen, heiligenbeelden, miskelken – alles werd stukgeslagen of omgesmolten. Op het Domplein vonden massale boekverbrandingen plaats: fabels, ridderromans, kerkvaders, heiligenlevens en getijdenboeken. Alleen Bijbels ontkwamen aan het inferno. Matthijsz riep dat hij in een visioen had gezien dat persoonlijk bezit moest worden afgeschaft. In huis-aan-huisbezoeken, door Jan van Leiden georganiseerd, werd jacht gemaakt op particuliere eigendommen en op geld.

Gods wil

Pasen 4 april begon met een stralende ochtend. Jan Matthijsz besteeg een prachtig wit paard en verliet, vergezeld door twintig jongelingen, de poort. Uiteraard waren ze ongewapend, ze waren immers uitverkorenen. Ieder moment kon vanuit het hemelgewelf de zevende bazuin schallen om het Laatste Oordeel aan te kondigen. In plaats daarvan weerklonken musketschoten van de bisschoppelijke soldaten. Vanaf de muren zagen Jan en zijn lotgenoten hoe de profeet uit het zadel viel en hoe de landsknechten voetbalden met diens afgehakte hoofd.

Het moet een verpletterend moment zijn geweest. Jan van Leiden verstond de kunst van geloven, onwrikbaar geloven. En hij had geloofd dat Matthijsz de man was geweest die God naar de uitverkorenen had gestuurd. Na de slachting liet Jan zich een week lang niet zien. Daarna riep hij de uitverkorenen naar het Domplein en sprak hen toe: 'Lieve broeders en zusters, gij zult niet bedroefd zijn om de dood van Jan Matthijsz, onze profeet. Want het was Gods wil dat hij zo zou sterven. Zijn tijd was gekomen. God heeft niet gewild dat gij meer in Jan Matthijsz gelooft dan in Hem.

'Ze hadden de keuze: of zich nu laten dopen en in de stad blijven, of ongedoopt in pyjama door de poort worden gejaagd'

laten dopen en in de stad blijven, of ongedoopt in pyjama door de poort te worden gejaagd. Het stormde, het sneeuwde en hagelde. Velen kozen voor blijven. Niettemin waren er ook duizenden die Munster verlieten. Hun aantal werd in balans gehouden door de nieuwe aanwas uit de Nederlanden en de directe omgeving van Munster, zodat de bevolking zo'n

Albrecht Dürer, Engelen tekenen voorhoofd uitverkorenen. Dürer voelde zich sterk aangesproken door de ideeën van de hervormers.

Jan Matthijsz stelde zich hoger dan God. Daarom moest hij gaan.' Jan van Leiden was van zijn geloof gevallen, vanaf nu zou hij uit alle macht proberen het te herwinnen.

Heilige sleur

Het was hem duidelijk dat God zich geen datum voor de Apocalyps liet stellen. Het initiatief daarvoor lag bij de hemel. Een profeet had in deze nieuwe verhoudingen niet zo gek veel meer te doen dan het geven van leiding en het vervullen van een rol als hogepriester. Maar hij wist dat dat niet genoeg was; hij moest pogen God te verleiden alsnog het Laatste Oordeel te ontketen. Dat kon alleen door het bereiken van de hoogste graad van heiligheid. Alleen wanneer de poorters van Gods stad volkomen zuiver waren zou Hij hiertoe bereid zijn. Dus moest Jan zich voorstellen hoe heiligen eruit zagen. Hij moest zich voorstellen hoe het leven van de Nieuw-Jeruzalemmers diende te verlopen. Uit welke activiteiten bestond hun dagritme, was er een heilige sleur mogelijk? Jan ging voortvarend van start.

Hij benoemde een regering, die luisterde naar de naam 'De Twaalf Oudsten', naar de twaalf stammen van Israël. Hiermee had Jan een groepje invloedrijke vertrouwelingen om zich heen verzameld, die zijn gezag een minder tiranniek uiterlijk gaven dan de willekeur onder de vorige profeet. De Twaalf Oudsten kwamen vervolgens met een 'Nieuwe Ver-

ordening', waarin een nieuw publiek leven werd vormgegeven. Er kwam geregelde rechtspraak. Er kwamen gaarkeukens en vaste tijden voor de gezamenlijke maaltijden. Er werden wachtploegen geformeerd, volgens strikte tijdschema's. De scholen werden geopend, zodat de kinderen dagelijks onderwezen konden worden over de doop, hemel en hel en de apocalyps. Het Domplein werd nu de Berg Zion genoemd. Jan ging statige gewaden dragen. Hij hield wekelijkse predicates op de Berg Zion die massaal werden bezocht, niet in de laatste plaats omdat verschijning verplicht was.

Alles draaide om de perfectionering van de poorters van de Stad Gods. Maar dat Jan in al zijn profetische wijsheid niet met een nieuwe datum voor de Apocalyps op de proppen kwam, was problematisch. Er was grote behoefte aan een nieuwe datum. Welbeschouwd was het Laatste Oordeel de enige reden waarom de achtduizend uitverkorenen zich binnen de dubbele ommuring van Munster ophielden; bleef die uit dan was sprake van een rampza-

'Zolang Jan geen datum 'doorkreeg', was de enige mogelijke conclusie dat God nog wat op de uitverkorenen had aan te merken'

lige dwaling. Jan werd dus dagelijks bestookt door vragende blikken. Het enige dat hij doen kon was hopen dat God hem een signaal zou geven. Zolang Jan geen datum 'doorkreeg', was de enige mogelijke conclusie dat God nog wat op de uitverkorenen had aan te merken.

Veelwijverij

Nu was er nog een ernstige tekortkoming in de bevolking. Het Nieuwe Jeruzalem telde tweeduizend (alleenstaande) mannen tegen vijfduizend vrouwen. De mannen hadden tegen de zomer al een half jaar geen vrouw gehad. Seksuele vergrijpen waren aan de orde van de dag. De gefrustreerde bronst lag als een grauwsluijer over de stad der heiligen. Zodoende kwam Jan op zijn meest beruchte maatregel. In augustus 1534 kondigde hij aan dat een man meerdere vrouwen moest nemen. Het was een riskante maatregel. Veel van de vrouwen in Munster waren oorspronkelijke bewoners, die tijdens de 'uitdrijving der goddelozen' op het huis waren blijven passen terwijl hun echtgenoten ongedoopt de ►

De kooien aan de Lambertijkerk in Munster. Het lichaam van Jan van Leiden lag hierin van 1536 tot 1585 (!) als afschrikwekkend voorbeeld te vergaan. De kooien zijn nog steeds te zien.

stad hadden kunnen verlaten. Herdopen was tot daaraan toe, maar het ongeldig laten verklaren van hun huwelijk, en zich onderwerpen aan een wildvreemde kerel, dat was deze vrouwen te veel. Ze roerden zich, en werden bijgestaan door een groep mannelijke autochtonen. Gemeenschappelijk trokken ze op naar het stadhuis, waar toevallig Jan met de Twaalf Oudsten zat te vergaderen. De profeet werd opgesloten in de kelder. Als de opstandelingen toen de bisschop hadden binnengelaten, hadden ze het er misschien levend afgebracht. Maar ze talmde, zodat een tegenaanval door Jans volgelingen kon slagen. Jan kwam met de schrik vrij en organiseerde daarna de vernietiging van de opstandelingen.

Koning

Jan wachtte op het moment dat hem een nieuw tijdstip werd ingegeven, maar hij vond het steeds moeilijker om te geloven dat hij de juiste man op de juiste plek was. Daarom liet hij zich tot koning kronen. Hij werd de 'tweede David'. Logisch: de eerste David was de stichter van het oude Jeruzalem, hij als diens incarnatie was de stichter van het Nieuwe Jeruzalem. Bovendien had Jan, de voormalige herbergier die zijn eigen toneelstukken schreef, nu voor zichzelf een rol gevonden die hem beter leek te passen dan die van profeet. De profetieën kon hij nu mooi aan anderen overlaten, hij hield zich bezig met macht en regalia. Hij stelde een hofhouding aan. Hij zocht een harem uit van zestien bekoorlijke vrouwen. Hij genoot van zijn staatsie. Maar ook met zijn transformatie tot koning hoopte hij de heiliging van het Nieuwe Jeruzalem te dienen. Er stond werkelijk een andere profeet op, die eind 1534 de uitverkorenen opriep de wereld in te trekken teneinde het geloof te

'Met roodgloeiende tangen werd hem het vlees van de botten getrokken'

verspreiden. Op die manier, aldus de nieuwe profeet, zouden de ongelovigen, met de bisschop van Munster voorop, in het verderf worden gestort. Deze profetie gaf Jan zijn geloof weer helemaal terug. Ook al was hij eigenlijk profeet-af, toch voorspelde hij dat het Laatste Oordeel nu zou plaatsvinden op Pasen 1535. Het mocht niet baten. De omsingeling door de bisschop begon vanaf maart 1535 dramatische effecten te hebben. De honger sloeg toe. De

FOTO: RÜDIGER WÖLK, MÜNSTER.

uitverkorenen werden opstandig. En Jan was gedwongen hard op te treden. Steeds vaker zwaaide hij met zijn grote zwaard en rolde er weer een hoofd. Hij heeft ook een vrouw uit zijn harem het hoofd afgeslagen. Waarschijnlijk bleef hij tot het allerlaatst hopen dat een nieuwe maatregel God zou overhalen de zevende bazuin te doen blazen. Hij hernoemde alle stadspoorten. Hij formeerde opnieuw een regering. Gedurende april nam de honger toe. Steeds meer uitverkorenen verlieten de stad. De vrouwen en kinderen werden in leven gelaten, de mannen werden door de soldaten in koelen bloede vermoord. Niettemin bleven de mannen vluchten, zo ook eind mei een zekere Heinrich Gresbeck. Gresbeck wist zijn leven te redden door de bisschop een aanvalsplan aan de hand te doen. Een maand later viel de stad, dankzij Gresbeck, in handen van de soldaten. Een bloedbad volgde, naar schatting zeshonderd mannen werden over de kling gejaagd. Jan en twee van zijn helpers werden gevangen genomen. Ze hebben een halfjaar op hun terechtstelling moeten wachten. In de tussentijd werd hij in de gevangenis bezocht door geestelijken die hem inpeperden hoe hoogmoedig hij wel niet was geweest. Op 12 januari 1536 hoorde Jan niet de weergekeerde Christus, maar een menselijke rechter het vonnis over hem vellen. Met roodgloeiende tangen werd hem het vlees van de botten getrokken. De marteling duurde een uur, maar Jan gaf geen kik. Tot slot kreeg hij een dolkstoot in het hart. Jan en de twee anderen werden na de terechtstelling in ijzeren kooien gestopt en aan de toren van de Lambertijkerk van Munster gehangen: die van Jan iets hoger dan de andere twee. ■

- 19TH EUROCLIO ANNUAL CONFERENCE AND PROFESSIONAL TRAINING DEVELOPMENT COURSE -

LOOKING AT HISTORY THROUGH A VARIETY OF LENSES

ANTALYA, TURKEY, 1ST - 7TH OF APRIL 2012, ***** HOTEL KERVANSARAY LARA

EUROCLIO ANNUAL CONFERENCE: EXTRAORDINARY MEETING POINT

Once per year, History, Heritage, Citizenship and Social Studies Educators from all over Europe, and beyond, have the opportunity to **work, think together and engage with a multitude of international colleagues** during the EUROCLIO Annual Conference.

Come and join a multi-faceted event and contribute to shaping the face of contemporary history education. **Learn, inspire, share, develop and listen with 200 peers and experts.** Attend **high-quality lectures** on *"Innovative Methodology for Turkish History Education and for all"* and **engaging workshops** on different themes: *"European examples of teaching about Turkey and Islam"*, *"Imagining Europe and Europeans in different school levels: culture, migration, work, conflict"*. Share experiences with colleagues **visiting History classrooms in Turkey**, go on a **unique Journey through time and old civilizations** and learn more about the 6000 thousand years of daily life in Turkey.

Explore many fascinating cultures ranging from the ancient settlements of the Nevalı Çori, Göbekli Tepe and Mersin to the Hittite, Phrygian, Lydian and Ionian cultures until the Hellenistic, Roman, Byzantine and Ottoman Empires and the modern contemporary Turkish history. Use this chance to **see education from manifold perspectives** and profit from taking part in this multinational event. **Offer your own workshop, highlight your own teaching material, listen and participate.** Our Annual Conference is a unique professional training open to history, citizenship and social studies educators from Europe and beyond.

REGISTER NOW!

EUROCLIO SECRETARIAT

Laan van Meerdervoort 70
2517 AN Den Haag, The Netherlands

T: +31 (0) 70 38 178 36

E: info@euroclio.eu

For More Information, Please Visit:
www.euroclio.eu

The **EUROCLIO Annual Conference** is recognised by the European Union as a Comenius and Gruntvig Training Course. Apply for a European Grant which will cover 6 nights of accommodation at ***** **Hotel Kervansaray Lara**, all meals and local transport.

Contact the Dutch National Agency (www.na-iii.nl) and apply for a Grant:

COMENIUS: NL-2012-247-001

GRUNDTVIG: NL-2012-248-001

Register before September 15th 2011 at:
<http://tinyurl.com/3pvx3mq>

Double Room: €950 pp

Single Room: €1150 pp

Educators from the EU Member States as well as from Croatia, Iceland, Liechtenstein, Norway and Switzerland are eligible.

For any questions, do not hesitate to **contact the EUROCLIO Secretariat.**

EU COMENIUS AND GRUNDTVIG FUNDS AVAILABLE!

KLEIolokaal van...

Dit is het klaslokaal van Ina Beltman, leerkracht Mens & Maatschappij aan de christelijke scholengemeenschap Reggesteyn in Nijverdal. Ze geeft les aan eerste en tweede klassen vmbo, van niveau lwo tot tl.

"Overisel is een plaats in Amerika. Veel inwoners van Nijverdal zijn daar naartoe geëmigreerd. De klas heeft hun geschiedenis uitgezocht."

"Twee jaar geleden wist ik nog helemaal niks van computers. Toen ben ik gaan twitteren (@inabel) en kreeg ik hulp van alle kanten. Nu heb ik een prachtig touchscreen in de klas en een eigen website: www.mensenmaatschappij.tk. De leerlingen kunnen via stickers met een QR-code mijn site terugvinden. Dat sluit goed aan bij hun beleving. Mijn collega's merken dat en gaan ook steeds meer met nieuwe media doen."

Ook een bijzonder lokaal? Geef je dan op voor deze rubriek via redactie@vgnkleio.nl

Ina Beltman

"De leerlingen van mijn mentorklas ontwierpen wapenschilden volgens de eisen van de heraldiek. In de technieklessen hebben ze de schilden gemaakt. Ze vonden het geweldig leuk om te doen!"

"Een tijdje terug kwam ik in een tankstation. Daar was ook een vertegenwoordiger van M&M's. Ik heb hem gevraagd of ik deze sticker voor mijn klas mocht."

Twée schuilkerken in Den Haag

De oud-katholieke H.H. Jacobus en Augustinuskerk

Achter de voorkant van een zeventiende-eeuws herenhuis in de Haagse binnenstad zijn twee schuilkerken verborgen die met hun verhaal veel duidelijk kunnen maken over de religieuze verhoudingen in de Republiek.

Tekst: **Hans Pols**

De oudste schuilkerk is uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Om er te komen moet je een flink aantal trappen op, want de kerk is goed verstopt op de zolder van de pastorie. Er is niet veel meer over van de oorspronkelijke inrichting, maar toch krijg je een goede indruk van hoe het geweest moet zijn: eenvoudig en sober. De andere kerk, die tachtig jaar later is gebouwd, heeft een totaal andere uitstraling. Ze is te bereiken door een gang vanaf de straat. Brede deuren ontsluiten de ruimte met een lengte van ruim 32 meter, een breedte van 12 meter en een hoogte van ruim 13 meter. Het hele gebouw ademt met zijn plafond van rijk stucwerk, fraai gesneden altaar, preekstoel en communiebank een echt barokke sfeer, die eigenlijk niet in Nederland thuis hoort.

Op zijn kop

De Opstand had in de Noordelijke Nederlanden de religieuze verhoudingen op zijn kop gezet. Voor 1566 waren in onze streken alleen het geloof en de organisatie van de kerk van Rome toegestaan; alle andere kerken en hun gelovigen hadden te maken met strenge vervolging. Maar toen het verzet tegen de Spaanse koning vanaf 1572 steeds meer vaste grond onder de voeten kreeg, groeide ook de ruimte voor het protestantse geloof. Zeven jaar na de inname van Den Briel legden noordelijke gewesten en steden uit Vlaanderen en Brabant in de Unie van Utrecht zelfs vast dat ieder gewest zijn eigen godsdienstige zaken mocht regelen, maar dat betekende niet dat de protestanten de katholieken de vrijheid wilden geven die hun zelf lang ontnomen was. De calvinisten, de fundamentalistische voorhoede in de strijd tegen de Spaanse koning, grepen overal de macht en verdreven de katholieken uit hun eigen kerken en kloosters. Toch is het nooit tot verdere geloofsvervolgingen gekomen. De gereformeerde kerk werd de publieke kerk; het calvinisme kreeg alleen een bevoorrechte positie ten opzichte van de andere geloven. Voor de aanhangers van die laatste kwam er gewetensvrijheid,

maar eigen kerken mochten ze niet hebben en openbare erediensten waren niet toegestaan. Daarmee werden de katholieken - toen waarschijnlijk een kleine meerderheid van de bevolking - tweederangs onderdanen, nauwelijks geaccepteerd, want vanwege hun achtergrond geacht gemene zaak met de vijand te kunnen maken, en hooguit getolereerd.

Paapse stoutigheden

Omdat rooms-katholieken toch de behoefte en noodzaak voelden om hun geloof te belijden, bijvoorbeeld bij de doop, het huwelijk en eucharistie, moest hun kerk wel ondergronds gaan. Overal in de Republiek hielden de papisten in het geheim hun godsdienstige oefeningen: in boerenschuren, op zolders en in huiskamers. Aanvankelijk trad de overheid streng op tegen deze verboden bijeenkomsten; de deelnemers kregen hoge boetes opgelegd. Maar naarmate een Spaanse, en dus ook een katholieke, overwinning steeds minder waarschijnlijk werd, nam ook het enthousiasme van de burgerlijke overheid af om op te treden tegen de 'paapse stoutigheden', ondanks alle aansporingen van gereformeerde kerkenraden om iets te doen tegen de katholieke 'superstitiën'. Alleen wanneer het katholieke gevaar weer dreigde, zoals in het Rampjaar 1672 en na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, waren de regenten

geneigd even gehoor te geven aan deze aansporingen van de gereformeerde kerk. Aan het einde van de zeventiende eeuw konden katholieken het verbod op hun religieuze bijeenkomsten vrijwel overal in het land met een zogenaamde recognitie afkopen; waarmee hun samenkomsten in de praktijk dus gedoogd werden.

Nieuwe kerk

Aan het begin van de achttiende eeuw was (nog) een kwart van de Haagse bevolking aanhanger van de leer van Rome. Deze katholieken kerkten op zo'n vijftig verschillende plaatsen in de stad. In de schaduw van haar oude kerk, de Grote of Sint Jacobskerk, kwam de parochie van de heilige Jacobus bijeen in de Oude Molstraat. Op een steenworp afstand daarvan was in de Juffrouw Idastraat op de zolder van het woonhuis van de pastoor sinds 1640 ook een schuilkerk gevestigd. Omdat deze ruimte omstreeks 1720 bouwvallig was geworden, vroeg pastoor Willem Frederik van Dalenoort aan de baljuw van Den Haag of achter de huizen van de Juffrouw Idastraat en de Oude Molstraat een kerk gebouwd mocht worden. Na betaling van 450 gulden kreeg de pastoor toestemming voor de bouw, op voorwaarde dat de kerk niet vanaf de straat zichtbaar zou zijn. Dankzij vele giften kon de kerk onder leiding van Nicolaas Kruysselbergen, meester-timmerman en parochiaan, gebouwd worden. Hij gebruikte daarbij voorbeelden van Daniël Marot, zoon van de hofarchitect van Lodewijk XIV die als Hugenoot uitgeweken was naar de Republiek. Op 20 december 1722 hield pastoor Van Dalenoort zijn eerste dienst in de nieuwe kerk. De baljuw van Den Haag, zelf gereformeerd, was bij de opening van de kerk aanwezig.

Eigen bisschop

Maar lang zou de schuilkerk en haar parochie niet meer rooms-katholiek blijven. Binnen een jaar vond er in de katholieke kerk in de Republiek een scheuring plaats. Rome was al langer bang de greep kwijt te raken op de ondergedoken kerk en wilde de Republiek tot missiegebied verklaren zodat zij van buitenaf bestuurd kon worden. Maar veel geestelijken en gelovigen van de

Foto links: De oud-katholieke schuilkerk is nog steeds volop in gebruik. Boven: Het interieur van de kerk op een schilderij van J. Steffelaar uit 1896.

ondergrondse kerk vonden dat hun kerkelijk leven met de gedoogstatus, zonder inmenging van buiten prima voortgezet kon worden. Het conflict escaleerde toen de paus in 1702 de bisschop van Utrecht afzette en daarmee de katholieke geloofsgemeenschap in de Noordelijke Nederlanden direct onder zijn gezag plaatste. Het kapittelcollege van Utrecht, het adviescollege van de bisschop, besloot daarop - volgens oud recht - zelf Cornelius Steenoven tot bisschop te benoemen. En dat gebeurde in de pastorie van de Haagse schuilkerk, in een kamer die vanaf dat moment de Bisschopskamer of de Steenovenkamer wordt genoemd. De nieuwe bisschop, zijn priesters en hun parochies, dus ook die in Den Haag, werden door de paus in de ban gedaan. Daarmee was de breuk met Rome compleet en was de oud-katholieke kerk ontstaan.

Boodschap

De strijd tussen Rome en Utrecht is in de kerk zelf ook zichtbaar. In de houten communiebank, die de ruimte zijn naast oudtestamentische afbeeldingen ook de beeltenissen van Willibrord en Augustinus uitgesneden. Willibrord was de eerste bisschop in de noordelijke Nederlanden en Augustinus een van de kerkvaders die met zijn opvatting over zonde en geloof bij de oud-katholieken veel navolging kreeg. De communiebank bevat dus een boodschap: deze kerk staat in een voor-reformatorisch traditie die ondanks het ingrijpen van Rome niet verbroken is. Oud-katholiek betekent dan ook katholiek van voor de reformatie. ■

Kerk van de H.H. Jacobus en Augustinus

Juffrouw Idastraat 7, 2513 BE Den Haag
(postadres kerk: p.a. Molenstraat 48, 2513 BL).

Rondleidingen: woensdagen om 14.30 uur.

Ingang: Juffrouw Idastraat 13. (Bellen 'kerkbel').

Of volgens afspraak, tel. 070 - 346 39 12.

www.denhaag.okkn.nl

Het is de hoogste wijsheid soms een dwaas te spelen

Lof der Zotheid van Desiderius Erasmus

Terwijl Erasmus in het voorjaar van 1509 met volle teugen genoot van zijn verblijf in Rome en de talloze studieuze mogelijkheden aldaar, ontving hij een brief van zijn Engelse mecenas Mountjoy. De boodschap was dat hij naar Engeland moest komen. Koning Hendrik VIII had inmiddels de troon bestegen en met de jonge vorst zou een gouden tijd aanbreken voor humanistische geleerden als Erasmus, wiens ster de luisterrijke omgeving als geen ander zou verlichten.

Jan van Herwaarden
is emeritus
Hoogleraar Culturele
Geschiedenis
(middeleeuwen en
renaissance).

Toen Erasmus hier zichzelf afgebeeld zag, riep hij: "Ohe, ohe, als Erasmus nu nog zo eruit zou zien, zou hij meteen gaan trouwen." Tekening van Hans Holbein met notitie van Myconius, die twintig jaar later een korte preek bij de uitvaart van Erasmus hield en een week daarna een herdenkingsrede uitsprak.

In euforische stemming aanvaardde Erasmus zijn reis en formuleerde onderweg zijn gedachten over 's werelds schouwtooneel. In een bonte opeenvolging van pikante toespelingen, scherpzinnige associaties en spitsvondige redematies presenteert Erasmus ons het menselijk tekort, daarbij telkens blijkend van een superieure beheersing van de klassieken. Erasmus wil ons doen geloven dat hij dat alles tijdens de lange reis vanuit Rome via de Nederlanden naar Engeland op de rug van zijn paard heeft bedacht en vervolgens in zeven dagen in het huis van gastheer Thomas More in Greenwich heeft opgeschreven. Het zal hem in werkelijkheid wel wat meer tijd en moeite hebben gekost, maar de *Lof* is onmiskenbaar met vaart geschreven. Het werk ademt de geest van iemand die in staat is ongegeneerd de draak te steken met alles wat de wereld toont. Zelfs een aanval van nierstenen weerhield hem niet een luchtige toon aan te slaan. Tot het moment dat de dwaasheid het mom van de 'ware', bijbelse, theoloog aantrekt. In het laatste gedeelte, voor ons geseculariseerde en ontkerstende lieden moeilijk toegankelijk, klinkt een andere toon: daar wordt dwaasheid ernst.

'Het is de hoogste wijsheid soms een dwaas te spelen', luidt de conclusie na de wervelende gang door het menselijk bestaan, maar telkens blijkt de loosheid der wereld en resteert de vraag om vergeving omdat er 'dwaas is gehandeld (...) zodat het lijkt of er geen vergeving

*Dum ad hunc locum per-
venit Erasmus, seipsum
sic videns exclamavit, Ohe
ohe, Si Erasmus adhuc va-
lis esset, duceret profecto
uxorem.*

tus illud, *μὴδ' ἀνάμνησιν συμπόταν.* Nouū hoc, *μὴδ' ἀνάμνησιν ἀκροῦ.*
αὐτῶν. Quare ualete, plaudite, uiuite, bibite, Moria celeberrimi Mysta.
 MORIAZ SIGKOMION Felicitater absolutum.

[mogelijk is] zonder zich achter dwaasheid en onwetendheid te verschuilen', in de woorden van Christus aan het kruis: 'Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.' De apotheose van de *Lof* behelst de paradox dat voor de oprechte christen de 'uiteindelijke hoogste beloning (...) een soort waanzin is': het mystieke ideaal van de extase, het volledig opgaan in God.

Wat wij nu onbetwist als een meesterwerk beschouwen, was bedoeld om in vertrouwd en besloten gezelschap voor te dragen. Nadat Erasmus zijn betoog wat had bijgeschaafd, stelde hij een afschrift vergezeld van een brief ter hand aan zijn Engelse vriend Thomas More. Inmiddels deden er wat kopieën de ronde, waarvan er één via een kennis in juni of juli 1511 in Parijs op de drukpers van Gilles de Gourmont terechtkwam.

Onbedoeld was dat de eerste stap op weg naar wereldroem, zoals Erasmus later zelf schreef: ‘Dat boekje heeft me een weinig beroemd gemaakt, of beter gezegd, berucht.’ De ironie wil dat Erasmus zelf in Parijs was toen die eerste druk daar het licht zag. Toen bleek dat die uitgave vol fouten zat, maar dat hij verdere spreiding niet zou kunnen voorkomen, besloot Erasmus voortaan zelf de uitgaven te verzorgen.

Spotten met ernst

Kenmerkend voor de *Lof der Zotheid* is dat Erasmus nergens belachelijk maakt wat van belang is, maar juist wat mensen daarvan maken aan de kaak stelt. Niet het leven zelf - 'Bestaat er iets dat heerlijker of kostbaarder is dan het leven zelf?' - maar het menselijk gewriemel, niet de school, maar schoolmeesters, niet de dichtkunst, maar rijmelaars, niet de wetenschappen, maar hun beoefenaren, niet de waardigheid, maar waardigheidsbekleders, niet het monnikendom, maar monniken, niet het priesterschap, maar priesters, niet het pausdom, maar pausen zijn het mikpunt van de dwaasheid. Zij belichamen het tegendeel van wat zij zouden moeten zijn. Zelfs de kruisdood van Christus ontkwam niet aan het betoog, meer nog,

Erasmus heeft het in navolging van de apostel Paulus over 'de dwaasheid van het kruis'.

De lichte toets van het geschrift verhult nauwelijks de ernst waarmee de spot wordt gedreven. Niet voor niets plaatste Erasmus zijn Lof later in het verlengde van zijn Enchiridion, het handboek voor de rechtgelovige christen dat in 1503 voor het eerst was gedrukt: ‘De Lof der Zotheid behandelt niets anders dan het Enchiridion deed, maar dan schertsenderwijs’, *sub specie lusus* in het Latijn, letterlijk ‘onder het mom van spel’. Erasmus verklaarde zich nader vanwege de kritische opmerkingen die hij met zijn Lof had uitgelokt: ‘Ik gebruikte ooit scherts in de Lof, maar op een onschuldige manier, ook al permitteerde ik me misschien nogal wat vrijheid.’ ►

Over de nutteloze wijsheid en de almacht van het geld

Als iemand ervan geniet om 'bij hooggeplaatsten in de smaak te vallen' en om te gaan met die iconen van goud en juwelen, dan is niets zo nutteloos als wijsheid, sterker nog, niets is zo funest in de ogen van die mensen. Als het gaat om grof geld verdienen, hoe kan een handelaar dan ooit winst maken als hij het houdt bij wijsheid en terugschrikt voor een valse belofte, zich schaamt om op een leugen te worden betrapt en ook maar één klap geeft om het soort benauwde scrupules over diefstal en woeker die wijze mensen hebben. Ook als je een kerkelijke functie of inkomen ambieert, geldt dat een ezel of een buffel daar nog sneller zal doordringen dan een wijze. Als je op seks uit bent, geldt dat meisjes die de hoofdrol in dat stuk spelen hun hart aan dwazen hebben verpand en van een wijze man met evenveel afschuw weggrennen als van een schorpioen. Iedereen die een beetje prettig en aangenaam wil leven, tenslotte, begint met wijze mensen buiten de deur te zetten; elk ander wezen komt er eerder in. Kortom, overal waar je kijkt, bij pausen, vorsten, rechters, bestuurders, vriend en vijand, van hoog tot laag, alles draait om het grote geld, en terwijl de wijze erboven staat, blijft geld uit alle macht uit zijn buurt. [Uit: Lof der Zotheid, blz. 144-145] ¹

De nar stapt af van het kansel. Hans Holbein de Jongere (1497/8-1543) tekende eind augustus-begin september 1516 een reeks illustraties in het exemplaar (Bazel 1515) van de *Lof der Zotheid* van Oswald Geishüsler, beter bekend als Myconius (1488-1552), op dat moment schoolmeester in Bazel; later zou hij Erasmus na diens overlijden in 1536 herdenken (Kunstmuseum Bazel).

► De cijfers in de kaders verwijzen naar de pagina's in *Lof der Zotheid*, vertaald door Harm-Jan van Dam, in: Desiderius Erasmus, *Lof en Blaam*, *Verzameld Werk 2* (Amsterdam 2004).

Uit de reacties bleek Erasmus dat ironie en satire misverstanden wekten. 'Als iemand zal roepen dat hij gekwetst is, verraadt hij zijn eigen schuld bewustzijn, of in elk geval zijn vrees', schreef Erasmus in zijn brief aan Thomas More die van oudsher als Woord Vooraf aan de *Lof der Zotheid* is verbonden. Hoe kan iemand zich gekwetst voelen in iets dat zo dierbaar is dat het juist onaantastbaar is voor welk oordeel dan

'De uitgave van 1515 is wereldberoemd geworden dankzij het exemplaar waarin de jonge kunstenaar Hans Holbein een groot aantal tekeningen heeft aangebracht'

ook? Hoe kan God belasterd worden waar Hij boven elk oordeel is verheven? Door de minste geringste kritiek voelden lezers zich in hun wiek geschoten, getuige Erasmus' woorden in diezelfde brief: 'Des te vreemder vind ik het dat men tegenwoordig zulke overgevoelige oren heeft dat die eigenlijk alleen nog maar plechtstatige eerbewijzen kunnen aanhoren.'

Tekeningen in de kantlijn

Om onwenselijke reacties voor te zijn, maar ook om de talrijke associatieve verwijzingen en toespelingen begrijpelijk te maken, verzocht Erasmus de uit Rhenen afkomstige Gerard Lijster (Listrius) een verklarend commentaar bij zijn tekst te schrijven. In 1515 verscheen de eerste uitgave van de *Lof* voorzien van

commentaar bij de Bazelse uitgever Froben, waar Listrius op dat moment als corrector werkte. Het is de vraag in hoeverre Listrius zich van zijn taak heeft gekwetend, want het aandeel dat Erasmus zelf daarin heeft gehad lijkt moeilijk te overschatten.

Die uitgave van 1515 is wereldberoemd geworden dankzij het exemplaar waarin de jonge kunstenaar Hans Holbein eind augustus-begin september 1516 een groot aantal tekeningen heeft aangebracht. Deze tekeningen kleuren onze voorstelling van de tekst van de *Lof*, maar we moeten ons wel realiseren dat deze voorkomen in slechts één enkel exemplaar dat zich thans in Bazel bevindt. Pas sedert de door de Fransman Jean Patin verzorgde uitgave van de *Lof* in 1676 werden deze tekeningen ook in druk verspreid. Tegenwoordig wordt in de meeste *Lof*-uitgaven de paragraaf-indeling gevolgd die voor het eerst in een Franse uitgave van 1765 was aangebracht. Een paragraaf omvat soms niet veel meer dan een of een paar alinea's, maar enkele zijn inderdaad voldragen hoofdstukken. Het langste gaat over theologen, meteen gevolgd door dat over monniken (de nrs. 53 en 54). In die stukken laat Erasmus merken waaraan hij zich het meest heeft geërgerd: de spitsvondige haarkloverijen van theologische scherpshijpers en de monniken die volkomen opgingen in verderfelijk ritualisme en zich niets aan het christelijk gebod van naastenliefde gelegen lieten liggen, wat Erasmus de ge-

Inleidende literatuur

- Petty Bange, *Desiderius Erasmus, portret van een humanist* (Amersfoort-Brugge 2007).
- Klaas Potjewijd, *Zo ontstond De Lof der Zotheid van Erasmus van Rotterdam, een wordingsgeschiedenis* (Almere 2009).
- Hans Trapman, *Erasmus van Rotterdam, een kennismaking* (Rotterdam 2008).

Nederlandse vertalingen

- Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid*, met de tekeningen van Hans Holbein uit het Baselse exemplaar van 1515, vertaald, geannoteerd en ingeleid door Petty Bange (Nijmegen 2000); heruitgave vanwege de Stichting Erasmus Festival 's-Hertogenbosch: Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid*, vertaald, geannoteerd en ingeleid door Petty Bange (Leuven 2006).
- Desiderius Erasmus, *Lof der Zotheid*, in: Desiderius Erasmus, *Lof en blaam*, vertaald en toegelicht door Harm-Jan van Dam. Verzameld Werk van Desiderius Erasmus 2 (Amsterdam 2004) 55-163 [gevolgd door Brief aan Maarten van Dorp, pp. 167-191];

Friese vertaling

- Desiderius Erasmus, *Moriae Encomium, dat is De Lof fan de Healwizens*, oersetting P.W. Brouwer (Wânswert-Sutfen 2001).

Over vrouwen

Allereerst door hun charmante uiterlijk, dat ze terecht belangrijker vinden dan al het andere, het wapen waarmee ze zelfs tirannen tiranniseren. Want het onverzorgde uiterlijk dat zo typisch voor mannen is, hun ruwe huid, dat oerwoud aan hun kin, oud zijn voor hun tijd, dat kan toch alleen te wijten zijn aan wijsheid. Terwijl vrouwen, die hun hele leven gladde wangen hebben, een hoge stem en een zacht huidje, als het ware een soort eeuwige puberteit vertonen. Ten tweede, hun liefste wens in dit leven is toch mannen behagen? Daar is toch al dat optutten voor bedoeld, al die make-up, baden, kappersbezoekjes, smeerseltjes, parfums? Al die trucjes om gezicht, ogen, huid te verbergen, verven en bewerken? Met andere woorden, uiteindelijk is het dwaasheid en niets anders waarmee ze de mannen voor zich innemen. Want is er iets wat zij vrouwen niet toestaan? En alleen maar om betaald te worden met wat seks. [Lof der Zotheid, blz. 75]

Ex abbas sancti...
 dax, animi speculum. Nullus apud me fucis locus, nec aliud
 frôte simulo, aliud in pectore premo. Sumq; mei undiq; si-
 millima, adeo ut nec ij me dissimulare possint, qui maxime
 Sapiëntiæ personā ac titulū sibi uendicant, καὶ ἐπὶ τῇ τροφῇ
 τῶν δεικνύοντων, ὅτι τῇ λεοντῇ ὅσοι obambulant. Quāuis autem sedu-
 lo fingāt

Im Satyr: in can: Abba
 clausum in pectore, aliud
 in lingua praeceptum
 Dissimula
 ta stulticia.

Bij het omzien naar de dwaasheid als 'vrouw uit één stuk' stapt Erasmus in een mand met eieren. Tekening van Hans Holbein de Jongere in de marge van het exemplaar van de Lof der Zotheid (ed. 1515; tekening van 1516) uit het bezit van Myconius (1488-1552)

Over vorsten

Ik heb allang zin om het eventjes over koningen en hoge hovelingen te hebben, die mij heel trouwhartig en edelmoedig (zoals het edelen betaamt) vereren. Als ze ook maar een greintje gezond verstand hadden, dan zouden ze toch niets liever willen dan aan zo'n vreselijk leven te ontsnappen. Wie wel eens heeft nagegaan hoe loodzwaar de last is die iemands schouders moeten torsen als hij zich werkelijk als vorst wil gedragen, zal toch niet concluderen dat hij-zelf aan de macht wil komen, desnoods door meined of vadermoord: wie het schip van staat stuurt, is geen privépersoon maar bekleedt een openbaar ambt. Hij hoort uitsluitend aan het algemeen belang te denken, geen duimbreed af te wijken van de wetten die hij zelf invoert en uitvoert, de integriteit van bestuurders en ambtenaren te garanderen. Op hem en hem alleen zijn alle ogen gericht: als een goed gesternte kan hij door zijn rechtschapenheid de mensheid heil brengen, of als een verderfelijke komeet dodelijk onheil bezorgen. Tekortkomingen van andere mensen hebben minder effect en zijn niet zo vèr strekkend, maar de vorst heeft zo'n positie dat als hij ook maar een stap van het rechte pad afwijkt, het bederf zich als een epidemie onder de mensen verspreidt. Verder brengt het soort leven dat vorsten leiden van alles met zich mee wat ze van het rechte pad afvoert: plezier, ongebondenheid, vleierij, overdaad. Des te meer moet hij zich dus inspannen en des te oplettender ervoor zorgen dat hij zijn plicht niet verzuimt, zelfs als men hem misleidt.

En ten slotte, nog afgezien van aanslagen, onlusten en andere dreigende gevaren, staat hem de reuk-schap te wachten die hij binnenkort tot in detail aan de ware Koning zal moeten afleggen, voor al zijn daden, en des te onbarmhartiger naarmate hij zijn plicht voortreffelijker heeft vervuld. Dus als een vorst al deze en dergelijke dingen zou afwegen (en dat zou hij doen als hij wijs was), zou hij vast niet lekker meer slapen of eten. [blz. 135-136]²

legenheid bood zich vol afgrijzen af te vragen 'Waar komt die nieuwe soort joden vandaan', daarmee meteen kenbaar makend dat het jodendom hem beslist onwelgevallig was.

Met afstand was en is de *Lof der Zotheid* Erasmus' befaamdste en frequentst gedrukte werk. Bovendien is het verreweg het meest vertaald, het eerst reeds in 1512 in het Tsjechisch. Die aan het Praagse gemeentebestuur opgedragen vertaling werd echter pas in 1864 gedrukt. De oudste gedrukte vertaling is die in het Frans van Joris van Halewijn (ca 1470-1536/7) die in 1520 werd gedrukt en grotelijks Erasmus' ergernis wekte: Halewijn had het boek niet vertaald, maar er een heel ander boek van gemaakt. De eerste Nederlandse vertaling verscheen pas in 1560 in Emden, snel overschaduw door een tweede die in 1582 in Antwerpen verscheen en enige malen werd herdrukt. In dit artikel leest u enkele saillante passages uit Erasmus' beroemdste boek. ■

► Hierover: J. van Herwaarden, 'Erasmus en zijn vorst', *Rotterdams Jaarboekje* XI.2 (Rotterdam 2004) 109-146; vgl. J. van Herwaarden, 'Erasmus en zijn vorst', in: Jan van Herwaarden, *Erasmus in Duplo. Colloquia in Museo Erasmo* XVI (Brussel 2006) 7-51

Beelden van tijd

Proefschrift Arie Wilschut toont belang beelden aan

Op 8 juni 2011 promoveerde Arie Wilschut bij de Universiteit van Amsterdam. In zijn proefschrift *Beelden van tijd* toont hij het grote belang van beelden en contexten bij het leren van geschiedenis aan. Hij vindt dat leraren veel meer rekening moeten houden met de manier waarop leerlingen zich oriënteren in de tijd. In zijn toekomstige rol als lector mens- en maatschappijvakken aan de Hogeschool van Amsterdam wil hij verder onderzoek doen naar historisch bewustzijn en het leren van geschiedenis.

Arie Wilschut

Het thema van je proefschrift is historisch bewustzijn. Wat is dat?

‘Om te beginnen heb ik gekozen voor historisch bewustzijn en niet voor historisch besef. Dat zegt al iets. Ik denk dat het bij historisch tijdsbesef gaat om een weloverwogen denkproces. Het is het proces van vroeger en later. Het geeft aan hoe mensen in elkaar zitten, waarbij wij altijd herinneringen hebben en dus is er ook een beeld van het verleden. Daarnaast projecteren wij ons handelen op de toekomst. Dat heeft te maken met de menselijke intelligentie. Het historische tijdsbewustzijn is een wat kunstmatige manier van denken over tijd die mensen niet zomaar komt aanwaaien en die niet met dat denken in herinneringen en verwachtingen te maken heeft. Voor historisch tijdsbewustzijn is studie nodig. Dat verschilt van het normale bewustzijn van tijd.’

Hoe ben je bij dit onderwerp gekomen?

‘Ik was secretaris bij de commissie-De Rooy. Onze opdracht was een programma van kerndoelen en eindexameneisen te maken op basis van de resultaten van de commissie-De Wit. Zij hadden heel grof samengevat de aanbeveling dat er in de examens meer chronologische kennis getoetst moest worden. De commissie stelde zich de vraag wat voor kennis dat dan moest zijn en waarvoor die kennis was. Toen is gesteld dat het om oriëntatie op de tijd gaat. We hebben toen die tijdvakken gemaakt, omdat we dachten dat het zou helpen bij de oriëntatie. Het was eerder intuïtie, er was geen wetenschappelijke basis om dat te doen. Sindsdien had ik het idee om onderzoek te doen naar de manier waarop mensen zich oriënteren in de tijd.’

Hoe meet je die oriëntatie dan?

‘We hebben leerlingen 25 gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde laten plaatsen. Daarvan waren er maar negen of tien in de les behandeld. Die gebeurtenissen moesten de leerlingen plaatsen door verbanden te leggen. Als thema heb ik de geschiedenis van Aruba genomen. Dat is een onderwerp waar leerlingen niet zo veel vanaf weten, dus heb je een blanco beginsituatie. Bovendien strekt de geschiedenis van Aruba zich over zes eeuwen uit, terwijl je het in een kort tijdbestek kunt behandelen. In die geschiedenis heb ik een aantal tijdvakken gedefinieerd. Die lijken op die van De Rooy, maar zijn aangepast aan de situatie in Aruba. Je hebt de Tijd van de indianen en de Tijd van paarden en piraten, enzovoort. De ene klas kreeg les met behulp van die tijdvakken, terwijl de andere klas in eeuwen en met jaartallen werkte. De vraag was in welke klas de leerlingen zich het beste konden oriënteren op de tijd. Het bleek dat de leerlingen die met de tijdvakken hadden gewerkt beter scoorden. Ook bij de gebeurtenissen waarbij ze echt moesten redeneren. Ik moet er wel bij zeggen dat het een beperkt experiment is. Uit dit experiment en allerlei theorieën die ik hierbij gebruik heb, zijn wel heel goede redenen te noemen om aan te nemen dat die tijdvakken werken.’

Je pleit ervoor om het experiment uit te breiden om het wetenschappelijk bewijs voor de werking van de tien tijdvakken nader aan te tonen.

‘Ja, er moet nog een heleboel gebeuren. Dit experiment was op vier scholen, in Leeuwarden, Alkmaar, Amsterdam en Leiden met zes klassen per schooltype, waardoor je in totaal

Beelden van tijd

De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis

Daan Schuijt

Wetenschappelijk onderzoek doen op een school lijkt me moeilijk. Het scheelt nogal of je een klas het eerste of laatste uur hebt, of ze een goede geschiedenisleraar hebben of niet, of er toevallig ruzie is. Dat soort dingen.

‘Het effect van dit soort omstandigheden wordt kleiner naarmate het aantal groepen groter wordt. De klassen zijn volledig willekeurig bediend en het gaat om zes parallelgroepen. Twaalf klassen dus, een aardig aantal. Ik heb ook allerlei factoren bekeken die van invloed op de uitslag zouden kunnen zijn. Vooraf heb ik gezien wat voor cijfers ze voor geschiedenis haalden, of ze het een leuk vak vonden, wat ze van Aruba wisten en of ze dat een belangrijk en interessant onderwerp vonden. Om te zien of de lessen verliepen zoals je dat van een geschiedenisles zou mogen verwachten, zijn ze opgenomen. Er zijn dus allerlei controles toegepast om een wetenschappelijk verantwoord resultaat te garanderen. Ik kreeg commentaar over hoe ik mijn bevindingen statistisch beter moest onderbouwen en dergelijke. Maar het was daardoor ook wel veel overtuigender dan ik had verwacht.’

Zegt deze uitkomst jou iets over de manier waarop er lesgegeven moet worden, of koppel je het aan de toetsing van de tien tijdvakken?

‘Het gaat mij echt om de manier van onderwijs geven. En dan vind ik dat mensen zich er bewust van moeten zijn dat het gaat over contexten. Dat leerlingen echt een beeld van een tijd nodig hebben. Wij als leraren moeten dus gaan nadenken over wat essentieel is voor dat beeld. Er is inmiddels wel wat literatuur over. Dat heeft dan te maken met een soort algemene categorieën die je in elke tijd zou kunnen

op twaalf klassen komt. Het is dus verkennend onderzoek. Je zou verder kunnen kijken of de leerlingen dingen ook echt in chronologische volgorde kunnen zetten, of ze gebeurtenissen in hun context begrijpen. Dan moet je meer doen, met leerlingen gaan praten of hen stukjes laten schrijven, of wat dan ook.’

Nu hoor ik de critici de messen al slijpen. Arie Wilschut zat in de commissie-De Rooy en heeft nu aangetoond dat het werkt.

‘Ach, nou ja, dat snap ik. Ik ga niet beweren dat mijn onderzoek volledig waarde vrij is, maar als je wetenschappelijk onderzoek doet, worden er allerlei inhoudelijke waarborgen ingebouwd om te zorgen dat het klopt. Dat bekijkt de commissie natuurlijk kritisch. Ook de methode is vooraf goed overdacht. De lessen uit het experiment zijn niet door mijzelf gegeven, maar door andere leraren. We hebben gecontroleerd of die lessen als gelijkwaardig zijn ervaren door zowel de leerlingen als de docent. Ook de beginsituatie van de leerlingen is vooraf gecontroleerd. De lessen zijn volkomen willekeurig aan groepen toegewezen. Ik wist niet welke groep welke les zou krijgen. Er zijn dus allerlei waarborgen en tegenwerpingen. Zo van: stel dat het nu alleen aan de naam van die tijdvakken ligt dat we deze uitslag krijgen. Ook dat is allemaal gecontroleerd. Ik wist dus vooraf niet wat er uit zou komen. Er had ook iets anders uit kunnen komen.’

‘Alle tijdvakken moeten elk leerjaar aan bod komen’

vergelijken. Bijvoorbeeld wie de macht had, of waar mensen van leefden, hoe huizen er uit zagen en wat voor kleren mensen aanhadden. Het kan van alles zijn, hoor. Ook de stijl van afbeeldingen uit een bepaalde tijd. Leraren hebben die beelden wel in hun hoofd zitten. Maar dat komt omdat wij heel vaak in die verschillende tijden rondneuzen en je komt op zijn minst eens per jaar al die tijden weer tegen. Dan ontwikkel je vanzelf iets van: achttiende-eeuws, dat ziet er dan zo uit. Bij leerlingen is dat niet zo.’

TIJD VAN DE
INDIANEN

TIJD VAN HET
NUTTELOZE EILAND

TIJD VAN
PAARDEN EN PIRATEN

TIJD VAN
HET GOUD

TIJD VAN
DE OLIE

TIJD VAN
HET TOERISME

Voor dit onderzoek werden in de geschiedenis van Aruba een aantal tijdvakken gedefinieerd.

Dat is wel heel moeilijk. Praktisch, maar ook inhoudelijk. Hoe kun je een beeld schetsen waarvan je weet dat het niet compleet is, maar dat toch kenmerkend moet zijn?

‘In mijn ogen oriënteren leraren zich te veel op wat ik noem een behandelprogramma en niet op een resultaatprogramma. Als je aan het einde van de onderbouw gaat meten welk beeld leerlingen nu eigenlijk van geschiedenis hebben, dan is het resultaat daarvan heel teleurstellend. Het blijkt dan dat leerlingen al die dingen die ze in detail over de Romeinen hebben geleerd al lang weer vergeten zijn aan het einde van de derde klas. De vraag is dan wat het nut van die diepgaande behandeling geweest. Zouden we ons dan niet tevreden moeten stellen met misschien wat minder, maar wel vaker? Ik vind eigenlijk dat in elk leerjaar alle tijdvakken aan bod moeten komen.’

Dan moet je als leraar wel heel goed weten wat je van een tijdvak laat zien.

‘Ja, maar dat moet wel mogelijk zijn. Ik denk dat het voor de leerlingen ook motiverender wordt, omdat ze letterlijk steeds beter in geschiedenis worden. Ze weten dat het weer om die geschiedenis gaat. Je kunt ook vergelijkingen maken als leraar. Dat gebeurt nu veel te weinig, omdat al die tijden na elkaar zitten en niet terugkeren.’

Maar die kenmerkende aspecten zijn heel algemeen opgesteld. Beelden die kenmerkend zijn voor de brede strekking lijken mij erg moeilijk te kiezen.

‘Dat kan ik me goed voorstellen. Ik snap dat wel en ik hoor die geluiden natuurlijk ook wel. Het is geredeneerd vanuit de leerkracht en het curriculum. Maar dat is niet geredeneerd vanuit de gedachte wat ze straks aan het einde van klas drie allemaal gaan beheersen. Ik vind het echt uit de grond van mijn hart jammer dat geschiedenisleraren zich daarmee tevreden stellen. Dat ze op elk proefwerk weten wat er aan de hand was, maar het daarna meteen vergeten. Het is denk ik een misvatting dat het niet mogelijk is die beelden bij te brengen. Zo

is het volgens mij ook een misvatting dat je in havo-4 een race door de tijdvakken moet doen. Dat is niet aan de orde. We moeten niet al die tijdvakken gaan behandelen, maar we moeten leerlingen leren zich te oriënteren in de tijd!’

Noem mij één schoolboek dat...

‘Ja, maar die schoolboeken moeten ook niet zo! Het spijt me dat ik het zeggen moet. Ik snap ook wel dat het heel lastig is. Maar dat zijn toch de essentiële dingen. Als je het bijvoorbeeld over de democratische revoluties hebt. Dan is het heel simpel om zomaar op het bord *droit divin* en ‘volkssoevereiniteit’ te zetten. Leerlingen moeten echt veel beter snappen hoe fundamenteel dat is geweest. Als je dat doet, kunnen andere dingen weg, vrees ik voor de collega’s. Ik weet niet of dat per definitie minder leuk voor leraren is. Zelf weet ik ook wel dat het moeilijk is om over veel onderwerpen les te geven en daar mooie, goede verhalen bij te vertellen. Maar misschien is het wel een stuk motiverender als er op langere termijn iets van je werk overblijft.’

Een proefschrift is het sluitstuk van een periode van onderzoek, maar biedt ook altijd uitzicht op een vervolg.

‘De stelling die wordt verdedigd is dat denken over tijd inherent aan geschiedenis is en vice versa. En wat wij tot dusver historisch redeneren noemen, vloeit eigenlijk voort uit een besef van tijdsverschil. Wat ik nu wil gaan doen, is die geschiedenisdidactiek gebaseerd op tijd verder te onderzoeken. In feite is het proefschrift een onderzoeksagenda waarin staat wat er allemaal nog uitgezocht moet worden.’

Heb je wat dat betreft al concrete vervolgstappen in je hoofd zitten?

‘Nou, ik word benoemd tot lector. Dat heb ik overigens niet in mijn hoofd zitten, maar dat is echt zo, hahaha! Dat wordt het lectoraat didactiek van de maatschappijvakken op de Hogeschool van Amsterdam. Vanuit die positie kan ik wel wat onderwerpen voor onderzoek op de agenda zetten.’ ■

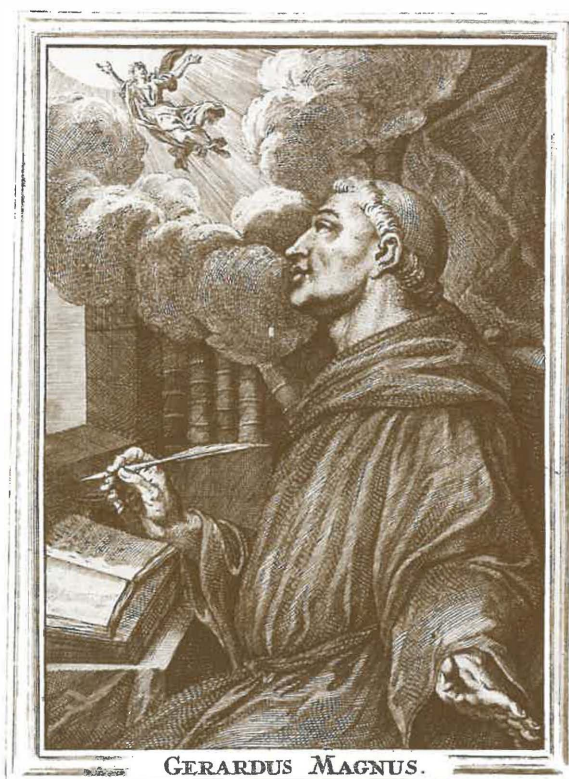
Geert Grote bracht mensen tot inkeer

Een kerkhervormer vóór de hervorming

Duitsland heeft een Luther gehad, Frankrijk een Calvin en Zwitserland een Zwingli. Is ons land de andere landen voor geweest met Geert Grote? Was Grote een voorloper van de Hervorming? En wat hield zijn prediking in?

Toen Salome Sticken (circa 1369 - 1449) ongeveer twintig jaar was, nam haar leven een ingrijpende wending. Salome stamde uit een aanzienlijke familie in de stad Groenlo. Haar vader Harmen Sticken was rond 1380 onder het gehoor gekomen van Geert Grote van Deventer. Diens oproep tot bekering had grote indruk op hem gemaakt, zodat hij de rest van zijn leven in het teken van de boetedoening stelde. Voortaan droeg hij een maliënkolder direct op het lichaam en daarover een haren kleed. Hij sneed de zolen uit zijn schoenen, zodat hij barrevoets rondliep zonder dat anderen dat merkten. En met enige regelmaat geselde hij zichzelf, als een middel om de zonde uit zijn lijf te bannen. Bij die geselingen was Salome regelmatig aanwezig, en soms nam ze er zelf aan deel. Toch maakte dit leven van penitentie aanvankelijk niet zo'n indruk op het meisje. Rond haar veertiende genoot ze van de mooie kleren en de sieraden die ze zich dankzij haar stand kon veroorloven, en van de aandacht van mannen die daar het gevolg van was. Maar dat veranderde in het zicht van het jaar 1390. De paus van Rome riep dat jaar uit tot jubeljaar: ieder die naar Rome kwam, zou - bij gebleken berouw - een aflaat voor zijn zonden krijgen. Salome maakte zich de penitentie waartoe de levenswijze van haar vader opriep, nu uiteindelijk eigen. Maar in plaats van naar Rome te gaan, meldde zij zich aan bij het Meester Geertshuis in Deventer.

Dit huis was door Geert Grote in 1374 ter beschikking gesteld van arme vrouwen die een godsdienstig leven wilden leiden. In het begin hadden de bewoonsters dan ook moeite met Salome vanwege haar chique komaf. Maar ze paste zich aan het sobere bestaan in het zusterhuis aan, en al gauw was ze toonaan-

GERARDUS MAGNUS.

gevend door de voorbeeldige manier waarop ze ernst maakte met het religieuze leven. En omdat ze veel bestuurstalent bleek te bezitten, werd ze al in 1392 tot 'meesterse' van het huis gekozen.

In 1408 sommeerde Johannes Brinckerinck, Salome's biechtvader in Deventer, haar om mee te werken aan de opbouw van Diepenveen. Dit was een echt klooster, waarvan de ingezetenen de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid aflegden. Het was het eerste vrouwenklooster dat werd opgenomen in het kort tevoren gestichte Kapittel (bovenlokaal kloosterverband) van Windesheim. Salome gehoorzaamde, en al in 1412 werd ze priorin. Ze zou dat tot 1446 blijven. Op verzoek van het kapittelbestuur ►

Koen Goudriaan (1950) is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn wetenschappelijke belangstelling geldt het religieuze leven in de Nederlanden van de late middeleeuwen, en de Moderne Devotie in het bijzonder.

Gravure van Geert Grote (Latijnse naam: Gerardus Magnus). Op afbeeldingen wordt Geert Grote altijd afgebeeld met één of meer boeken bij zich. Meestal leest of schrijft hij. Collectie Historisch Museum Deventer.

Het Getijdenboek van Geert Grote is het meest gelezen laatmiddeleeuwse boek in de volkstaal in de noordelijke Nederlanden. Het is een gebedenboek dat op vaste (ge)tijden van de dag (metten, primen, lauden, tertsen, sexten, nonen, vespers en completen) ter hand genomen werd. Exemplaar Huis Bergh, Hs. 4.

schreef Salome zelfs een *Leefregel* ten behoeve van vrouwenkloosters.

Het levensverhaal van Salome Sticken illustreert het effect dat van de prediking van Geert Grote uitging. Het optreden van Grote riep een religieuze beweging in het leven, de Moderne Devotie, die het aanzien van Nederland en de aangrenzende gebieden gedurende het laatste deel van de middeleeuwen ingrijpend veranderde.

Carrière in de kerk

Meester Geert Grote (geboren 1340) stamde uit een welvarende bestuurdersfamilie uit Deventer en was voorbestemd voor een kerkelijke carrière. Hij werd in de gelegenheid gesteld om in Parijs te gaan studeren, waar zijn leven niet veel verschilde van het gewone studentenbestaan. Maar op 32-jarige leef-

- monddood werd gemaakt. Grote besteedde zijn tijd nu aan het vertalen van het getijdenboek - een cyclus van gebeden voor de zeven getijden van de dag - uit het Latijn in het Nederlands. Al het volgende jaar, op 20 augustus 1384, overleed hij aan de pest.

Misstanden

Wat was er volgens Grote nu mis met het godsdienstige leven in zijn tijd? Hij had een strenge boodschap voor de kloosterlingen, priesters en voor de gewone leken. De kloosters van zijn tijd lagen voor een groot deel op het platteland en hadden een aristocratisch karakter. Ooit waren ze begonnen met de strenge naleving van de kloosterregels, maar daarvan was niet veel meer over. De adellijke jongelieden die monnik of non werden, deden dat veelal omdat hun familie dat wilde; ze probeerden binnen de kloostermuren het comfortabele leven voort te zetten dat ze gewend waren. Grote maakte de kloosters vooral twee verwijten: simonie en het herbergen van *proprietarii*. Simonie - genoemd naar de tovenaars Simon uit het bijbelboek *Handelingen* - is het kopen van ambten of posities waaraan een geestelijk voorrecht verbonden is. Je kwam, aldus Grote, het klooster niet in omdat je er roeping voor had, maar omdat je familie een flink geldbedrag meegaf. En eenmaal binnen verwaarloosden velen de geloften, met name die van armoede, en hielden er privébezit op na: de *proprietarii*.

Ook in de kerkelijke hiërarchie was het bederf binnen geslopen. Geld en seks waren de oorzaak. Kerkelijke rijkdommen werden aan de verkeerde dingen besteed. Zo kon men het geld dat werd uitgegeven aan de Domtoren in Utrecht volgens Grote beter besteden aan de armen. Kerkelijke ambten werden nagestreefd omdat ze lucratief waren, en ook hier kwam veel simonie aan te pas (Grote zelf kon er van meepraten). Seminaries waren er niet, kerkelijke toelatingsexamens werden niet afgenomen. Aan de universiteiten stak je niets nuttigs op voor de pastorale praktijk: hier heerste de scholastiek, een wetenschappelijke methode die het geloof beredeneerde met behulp van de logica en die zich aan allerlei spitsvondigheden te buiten ging, zoals de vraag 'hoeveel engelen er kunnen dansen op de punt van een naald'. Het priestervak leerde je dus in de vorm van stage bij je oom of... je vader. Daarmee zijn we bij het celibaat. Dat was al eeuwen eerder door de kerk verplicht gesteld,

tijd - hij had toen al een aantal goed betaalde kerkelijke baantjes in de wacht gesleept - werd hij ernstig ziek en voelde zijn einde naderen. Daarop bekeerde hij zich, verbrandde de boeken over astrologie en magie, waarop hij erg gesteld was, gaf zijn baantjes op en bestemde zijn ouderlijk huis in Deventer tot onderkomen voor arme vrouwen. Vervolgens ging hij jarenlang in retraite in het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, dat tot de strenge orde van de Kartuziers behoorde. In 1379 begon zijn publieke optreden met een reeks preekcampagnes in alle belangrijke steden van het toenmalige bisdom Utrecht, dat het grootste deel van het huidige Nederland besloeg. Omdat hij de misstanden die hij tegenkwam onverbloemd hekeld, maakte hij veel vijanden. Die kregen in 1383 gedaan dat Grote - die slechts het diakenambt bezat, dat wil zeggen één wijdingsgraad lager dan het priesterschap

maar het werd nog altijd gezien als iets dat van boven af werd opgelegd. Veel priesters hielden er dan ook een huishoudster op na die tevens hun vriendin was. Grote gruwde ervan. De priester was geroepen tot het meest verhevene dat er op aarde bestaat, het consacreran van brood en wijn van de mis. Zou de priester dat dan met overspelige handen doen?

Aan de top van de kerk, ten slotte, was er nog een ernstige misstand, het Westers schisma. Sinds 1378 waren er twee pausen, die van Rome en die van Avignon, elk met hun eigen Europese aanhang. Zoals bijna iedereen in de Nederlanden koos Grote voor de paus van Rome. Maar verhoudingsgewijs besteedde hij aan dat probleem de minste woorden: wat er op de kerkelijke werkvloer in zijn eigen land gebeurde, baarde hem veel meer zorgen. Van de leken vond Grote dat ze te weinig ernst maakten met hun godsdienstig leven. Hij riep hen op tot bekering, gehoorzaamheid aan Gods geboden, het doen van werken van barmhartigheid en boetedoening voordat hun ziel onherstelbare schade zou oplopen. Aldus veroorzaakte hij veel onrust, iets wat stadsbestuurders niet graag zagen. Een van hen riep Grote zelfs op: 'Laat ons in vrede naar de hel gaan', uiteraard tevergeefs. Maar veel gewone mensen werden door Grote's prediking wel geraakt. Ze zagen dat hij - anders dan de predikers die ze gewend waren - zelf het goede voorbeeld gaf. In de snel groeiende steden van ons land raakten de vele nieuwkomers snel hun godsdienstig en moreel kompas kwijt: maar hier was een man die duidelijk richting wees. En dat Gods toorn hen kon treffen, konden ze zich goed voorstellen: de ene pestepidemie na de andere geselde immers de samenleving.

Moderne Devotie

De oplossingen die Grote aandroeg voor de religieuze problemen van zijn tijd kunnen dus onder één noemer worden gebracht. Het ging Grote ten diepste om verbetering van de persoonlijke kwaliteit in alle geledingen van de kerk. Hij was niet principieel tegen het kloosterwezen: zijn kritiek gold monniken en nonnen die hun roeping niet serieus namen. Tegen de priesters van zijn tijd ageerde Grote met alle scherpste, maar het feit dat hijzelf niet tot priester wilde worden gewijd, is een bewijs voor de hoogachting die hij het priesterschap toedroeg. Grote stond voor honderd

procent achter de kerkelijke sacramenten. Dat het schisma hem niet erg interesseerde, komt doordat hij de kerk niet *top down* maar *bottom up* wilde hervormen. Die hervorming gold ook de leken. Die moesten zelf verantwoordelijkheid nemen voor het religieuze gehalte van hun leven. Daarom ook moesten de getijden en andere geestelijke teksten in de volkstaal kunnen lezen: vertalingen waren belangrijk. Hij zag ook in dat men het best met de jeugd

'Stadsbestuurders zeiden: 'Laat ons in vrede naar de hel gaan''

kon beginnen. Als bewoonsters voor zijn huis in Deventer, het Meester Geertshuis, zocht hij vooral jonge meisjes. En in Deventer en Zwolle probeerde Grote vooral gehoor te krijgen bij de (mannelijke) schooljeugd aan de beroemde Latijnse Scholen.

De bekering van de leken zoals Grote zich die voorstelde, oriënteerde zich vooral op de drie 'evangelische raden'. Mattheüs 19:12 spreekt van 'gesnedenen (eunuchen, seksloze mensen) die zichzelf gesneden hebben ter wille van het Koninkrijk der hemelen'. In Mattheüs 19:21 geeft Jezus het advies om al je bezittingen te verkopen, de opbrengst aan de armen te geven en zelf een schat in de hemelen te bezitten. En in Mattheüs 20:26 zegt Hij: 'Wie onder u groot wil worden, zal uw dienaar zijn, en wie onder u de eerste wil zijn, zal uw slaaf zijn'. Afzien van seks, bezit en van het volgen van je eigen wil: daarop kwam het aan. Maar kuisheid, armoede en gehoorzaamheid vormden ook precies de inhoud van de drie ►

In 1441 werd dit huis aan de Straat van Sevenhuysen in Harderwijk verkocht aan enkele priesters uit Zwolle om er een fraterhuis van te maken. De Zwolse fraters behoorden tot de orde van de Broeders des Gemeenen Levens. De paters raakten het huis kwijt toen Harderwijk koos voor de protestanten. Het werd toen een pesthuis.

De schedel van Geert Grote is bewaard gebleven. Uit respect voor zijn betekenis maakte men na 1855 een speciale houten kist. Hierin wordt zijn schedel samen met die van zijn volgeling Florens Radewijns (stierf in 1400) en enkele botten bewaard. Collectie Historisch Museum Deventer.

kloostergeloften. Niet dat Grote wilde dat iedereen die zich bekeerde die geloften zou afleggen. Maar de drie raden waren in zijn ogen wel de beste formulering van wat het volmaakte christelijke leven inhield, een baken voor hen die in de wereld bleven en zich niet in een klooster terugtrokken.

De boodschap van Grote sloeg enorm aan, vooral bij de leken, maar ook onder de priesters en de kloosterlingen. Er ontstond een machtige maatschappelijke beweging, waarvoor de grote geschiedschrijver van de beweging, de Zwollenaar Johannes Busch (midden vijftiende eeuw), de benaming

van gelijkgezinden te vormen. De derde tak van de Moderne Devotie bestond uit echte kloosterlingen, de regulieren, die de kloosterregel van Sint-Augustinus volgden. Het eerste klooster-nieuwe-stijl was dat van Windesheim (bij Zwolle), gesticht in 1387. In de decennia daarna groeide deze tak uit tot het Kapittel van Windesheim, met meer dan honderd aangesloten kloosters, tot diep in Duitsland aan toe.

Voorspel op de reformatie?

Welke plaats in de geschiedenis moeten we aan Geert Grote en zijn beweging toekennen? Opvallend is dat na tijdens de Republiek de herinnering aan de Moderne Devotie positief bleef. De beweging was ondubbelzinnig ontstaan in de noordelijke Nederlanden en dus van eigen bodem. Protestantse theologen en historici legden vooral de nadruk op de broeders des gemenen levens. Zij prezen (en overdreven) de aandacht van de broeders voor het onderwijs, en benadrukten dat zij geen kloostergeloften aflegden. In hun verzet tegen het roomse monnikenwezen meenden de protestanten de broeders dus aan hun kant te hebben. In de negentiende eeuw kwam daar voor vooruitstrevende protestanten nog een element bij. Zij ervoeren de dogma's van de kerk als een keurslijf en waren wars van theologische spitsvondigheden. Ook hierin meenden ze de devote broeders als bondgenoten te hebben, die immers niets moesten hebben van de scholastiek. Zo werd de Moderne Devotie de voorloper van het protestantisme (en van het bijbels humanisme). Had Duitsland een Luther gehad, Frankrijk een Calvijn en Zwitserland een Zwingli, ons land was alle buurlanden voor geweest met Geert Grote. Op deze interpretatie is veel af te dingen. De betekenis van de Moderne Devotie voor het onderwijs werd overschat. De eenzijdige nadruk op de broeders onttrok de kloosterlijke tak van de Moderne Devotie aan het oog, evenals het feit dat Grote helemaal niet principieel tegen het kloosterwezen was. Grote onderschreef ook de katholieke leer van de sacramenten, inclusief die over de transsubstantiatie; aan de speciale rol van de priesterschap twijfelde hij geen moment. En met zijn typering van het christelijke leven aan de hand van de drie raden wees hij de leken een weg die hen automatisch in de richting van het kloosterleven voerde. Luther hief het onderscheid tussen priesters en leken op

Devotio moderna, 'vroomheid van onze tijd', in zwang heeft gebracht. Busch brengt drie typen leefwijze met de Moderne Devotie in verband: broeders en zusters des gemenen levens, tertiariissen, en reguliere kanunniken en kanunnikessen. Leken, vooral vrouwen, sloten zich in privégemeenschappen aan om een gezamenlijk godsdienstig leven te leiden, in gemeenschap van goederen maar zonder de klassieke geloften af te leggen of een kloosterregel te volgen. In de broederhuizen woonden overigens niet alleen leken, er waren ook altijd priesters en lagere geestelijken bij. De tertiariissen, verenigd in het Kapittel van Utrecht,

'Tegenover de pracht en praal van de Bourgondische cultuur zorgde de *Devotio Moderna* voor een contrapunt'

legden ook geen plechtige geloften af, maar zij volgden wel een regel, de 'derde regel van Sint-Franciscus' (vandaar hun naam). Deze regel was oorspronkelijk bedoeld voor leken in de wereld, maar de Moderne Devoten pasten haar toe op het leven van bekeerlingen die zich hadden teruggetrokken om verenigingen

en bestreed de gedachte dat aan het kloosterleven een christelijke meerwaarde moest worden toegekend. Niets van dit alles vinden we bij Grote. Het is dan ook te begrijpen dat de protestantse interpretatie van de Moderne Devotie van katholieke zijde werd afgewezen. Nijmeegse geleerden, zoals de - inmiddels zalig verklaarde - pater Titus Brandsma en R.R. Post, hebben het katholieke karakter van Geert Grote en zijn beweging inmiddels afdoende aangetoond.

Nu het problematisch is geworden om de Moderne Devotie als voorloper van de reformatie te beschouwen, moeten we de betekenis van deze beweging vooral zien in de specifieke kleuring die ze aan onze vijftiende eeuw heeft gegeven. Tegenover de pracht en praal en de uiterlijkheid van de Bourgondische cultuur zorgde de *Devotio Moderna* voor een contrapunt, waarin het op soberheid, ernst, ingetogenheid, zelfreflectie en 'innigheid' aankwam. Bovenal betekende zij een explosie aan creativiteit in tekst en geschrift ter ondersteuning van de religieuze zelfontplooiing. Onze bibliotheken en archieven liggen vol met

materiaal dat hiervan getuigt. Onderzoekers, met en zonder confessie, werken tegenwoordig dan ook eendrachtig samen om deze schatten te ontsluiten. Het blijvende belang van Grote's oproep tot bekering is geweest dat deze grote groepen mensen heeft gebracht tot inkeer en zelfbespiegeling, tot inspanning om zichzelf te leren kennen. Daarin zochten ze ondersteuning bij het geschreven woord op een schaal en met een intensiteit die tevoren onbekend waren. ■

Literatuur

- John Van Engen, *Sisters and brothers of the common life. The Devotio Moderna and the world of the Late Middle Ages* (Univ. of Pennsylvania Press 2008).
- G. Epiney-Burgard, *Gérard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion Moderne* (Wiesbaden 1970).
- Koen Goudriaan e.a., *Vernieuwde innigheid. Over de Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer* (Nieuwegein 2008).
- Madelon van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004).
- R.R. Post, *The Modern Devotion: Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).

Rijksmuseum van Oudheden

BRENG DE GESCHIEDENIS TOT LEVEN IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden vertelt de geschiedenis van het oude Egypte, de Griekse en Romeinse wereld, het vroege Nederland en het oude Nabije Oosten aan de hand van archeologische voorwerpen. Met bijzondere schoolprogramma's brengen wij de geschiedenis tot leven.

ontwikkeld in samenwerking met vakdocenten
afgestemd op het niveau van de leerlingen
begeleiding door ervaren museumdocenten
aansluiting op de kerndoelen

BESTEL NU DE NIEUWE FOLDER OP WWW.RMO.NL/FOLDERVO

Anton van Hooff

Anton van Hooff (1943) was tot 2008 hoofddocent klassieke geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij publiceerde onder andere over Caesar, Polybius, banditisme, Spartacus en zelfdoding in de oudheid. Hij schrijft voor diverse kranten en tijdschriften, en hij geeft lezingen over onderwerpen uit de klassieke geschiedenis. Sinds zijn pensionering doceert hij klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen. Onlangs verscheen van zijn hand *Athene. Het leven in de eerste democratie* (AmboAnthos).

*Leren doe je niets van geschiedenis,
maar je wordt er wel wijzer van'*

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school?

Ja, van de basisschool verhalen, wandplaten en vooral op het einde een enorme hoeveelheid jaartallen, die nodig schenen te zijn voor het toelatingsexamen middelbare school. Van het gymnasium zijn me vooral de laatste jaren bijgebleven toen we met de geschiedenisleraar over 'Gott und die Welt' konden praten. Ik had op het eindexamen - mondeling - een 10 voor geschiedenis, maar ging 'toch' klassieke talen studeren omdat ik verwachtte daar echt iets bij te leren, terwijl geschiedenis zou blijven steken in een wat vaag bezig zijn.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?
Ik begin 'morgen' een nieuw historisch onderzoek, namelijk naar de verkeizerde filosoof Marcus Aurelius. Hoe zat die man, die als keizer aandoenlijk zijn plicht deed en snakte naar innerlijke vrijheid, in elkaar? Volgend jaar is hij een boek.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het Agoramuseum in Athene, waar de scherven van het ostracisme de namen dragen van de bekende politici: Miltiades, Aristides, Themistokles, Perikles, soms hanepotig ingekrast met spelfouten of met extra uitroepen zoals 'de verrader... hij moet opdonderen'.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Ik kan me erg vinden in de oude kreet van Joop Toebes: bestaansverheldering. In het verleden duiken verklaart soms waarom de dingen zijn zoals ze zijn en stelt anderszijds het vanzelfsprekende 'in vraag' zoals de Vlamingen fraai zeggen. Leren doe je niets van geschiedenis, maar je wordt er wel wijzer van.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Ik heb het niet zo op helden: heldendom (en heiligheid) heeft zijn prijs. Daarom zijn de weifelaars mij het liefst: Cicero, Erasmus.

Denkt u dat de canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

Ja, als skelet en niet als minimum; in het onderwijs wordt het minimum altijd het maximum. Dat wordt gevraagd, dus dat zal je leren.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Vensters openen op de historische dimensie van alles. Dus niks met structuurbegrippen en allerlei andere abstracta, gewoon jonge mensen lekker maken voor het verleden.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

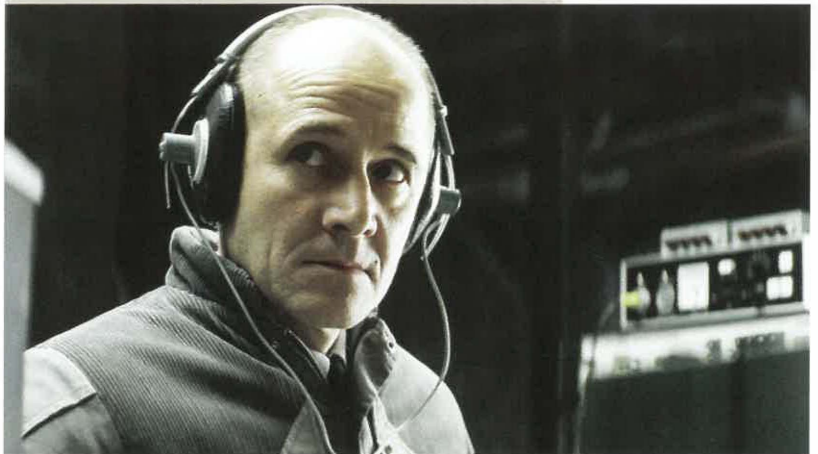
The Open Society and Its Enemies van Karl Popper, hoewel natuurlijk geen historische studie in de enge zin van het woord, opende mijn ogen voor de perversiteit van totalitaire (gedachte)systemen: eindelijk mocht ik Plato haten.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Toen ik op het sprekerspodium, het bèma, van de Atheense volksvergadering stond en bedacht dat hier Perikles zesduizend mensen moest kunnen toespreken: wat een stem moeten die antieke redenaars gehad hebben! Nog een sensatie: de loods met schoenen in het kamp Majdanek bij Lublin.

Indrukwekkendste historische film?

Das Leben der Anderen. Evoceert voortreffelijk het ontaarde van de communistische onrechtstaat. Mijn vrouw, classica, geboren als Sovjetburgeres in de Socialistische Sovjet Republiek Letland, laat de film graag aan bezoekende landgenoten zien: zo voelde het.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Het persoonsbewijs van mijn moeder uit 1941 met foto en vingerafdruk (vandaar dat ik gruw van de herleving van de legitimatieplicht en de centrale opslag van vingerafdrukken).

Hoe vindt u dat geschiedenis moet worden gedoceerd?

Nog meer dan zijn/haar collega's moet de leraar geschiedenis een belezen, ontwikkeld mens zijn die 'over alles' kan meepraten: geschiedenis moet immers – zie mijn eerdere antwoord – het bestaan verhelderen.

Roomsche

schapen of een wankеле zuil?

Katholieke verzuiling onder de loep

Wie weet nog dat de titel van het jeugdtijdschrift *Okki* oorspronkelijk een afkorting van *Onze Kleine Katholieke Illustratie* is? Zestig jaar geleden was de katholieke zuil alomtegenwoordig in het leven van katholieken. Het beeld van een sterke zuil is in ons collectief geheugen blijven hangen. Maar klopt dat beeld wel?

De rol van religie als maatschappelijke factor is meer dan ooit actueel. In de lessen over verzuiling kan daarom makkelijk een brug geslagen worden naar bijvoorbeeld de coalitie-onderhandelingen van het afgelopen jaar. Waarom had juist het CDA zoveel moeite met een regering met de PVV en de VVD niet? Is het succes van de PVV gebaseerd op de angst in de samenleving voor een nieuwe op religieuze gronden geïsoleerde groep: de islamitische zuil? Er gaan stemmen op dat de opkomst van een islamitische zuil, los van de vraag of dat nu echt het geval is of niet, een bewijs is dat het hier om een achterlijke cultuur gaat, want daar zijn 'wij Nederlanders' al vijftig jaar geleden mee opgehouden. Anderen propageren juist de integratie bevorderende invloed van een nieuwe zuil: hebben de katholieken en de 'kleine luyden' van Abraham Kuyper zich juist niet een volwaardige plaats in de Nederlandse samenleving verworven juist door de emanciperende kracht van de verzuiling? Er zijn natuurlijk meer parallellen met het verleden te trekken: nog tot in de jaren vijftig werd het katholicisme door sommigen als een achterlijke cultuur gezien, zoals dat nu bij de islam het geval is. Historisch gezien is het weliswaar vloeken in de kerk als we Mark Rutten of Geert Wilders vergelijken met negentiende-eeuwse liberalen, die niets moesten hebben van confessioneel georganiseerde partijen, maar in een lessituatie kunnen deze vergelijkingen het verleden meer betekenis geven.

Een aantal jaren geleden heb ik onderzocht op welke manier de geschiedenis van katholieken in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw in schoolboeken werd behandeld. Mijn opdracht was om voor het Katholiek Documentatie Centrum, gespecialiseerd

in deze thematiek, lesmateriaal te ontwikkelen dat inhoudelijk aansloot op het geschiedenis-curriculum uit het voortgezet onderwijs. Het zal u niet verbazen dat het katholieke volksdeel met name in de context van de verzuiling werd behandeld. Het klassieke beeld van de verzuiling is in de afgelopen twee, drie decennia regelmatig door verschillende historici drastisch bijgesteld. Maar waar bij thema's als de Tweede Wereldoorlog nieuwe historische inzichten ook doorsijpelen naar de onderwijspraktijk, lijkt dat hier niet het geval te zijn. Een aantal kanttekeningen daarom bij het klassieke beeld van de verzuiling in het algemeen en dat van katholieken in het bijzonder.

Verzuiling wordt vaak getypeerd als een specifiek Nederlands fenomeen, maar ook in landen als België, Duitsland en Oostenrijk kwamen verzuilde structuren voor. Een aantal voorbeelden van organisaties uit de verschillende katholieke zuilen: Het KADOC (ook Katholiek Documentatie Centrum) in Leuven herbergt onder andere de archieven van de Katholieke Werkliedenbond, het Nationaal Verbond van Katholieke Apothekers en meer specifiek Belgisch het Nationaal Verbond van Katholieke Vlaamse Verpleegkundigen. Duitsland kende, vooral dankzij de *Kulturkampf*, een duidelijke katholieke zuil, waarvan de *Volksverein für das katholische Deutschland* met haar 800.000 leden één van de duidelijkste vertegenwoordigers was. De *Christlichsoziale Partei* behartigde in Oostenrijk de belangen van het katholieke volksdeel en zo kan eindeloos worden doorgegaan. Het is dan ook beter de Nederlandse situatie te beschouwen als een, weliswaar geheel eigen, variant van een internationaal fenomeen. ►

Ramses Peters is naast redacteur van *Kleio* archivaris van het Katholiek Documentatie Centrum en de bouwer van de website het Digitaal Katholiek Erfgoedhuis (www.nederlands-katholicisme.nl).

Enkele leden van de Katholieke Jeugdvereniging, Parochie H. Anna, Breda. Foto uit 1931.

Trage katholieken

De metafoor van de vier zuilen wekt de indruk dat deze vier mini-maatschappijen binnen de Nederlandse samenleving qua structuur en samenstelling nagenoeg identiek waren en dat eigenlijk alleen het label dat erop geplakt was, verschilde. Dat is een wat te simpele voorstelling van zaken. Vrij algemeen bekend is nog wel dat de liberale zuil verschilde van de andere drie. Het ging hier namelijk

'Pius XI verkondigde: *Hollandia docet*. De Nederlandse kerkprovincie was een voorbeeld voor de rest van de wereld'

meer over een restcategorie dan een strak georganiseerde subcultuur; een noodgedwongen zuil. De verschillen tussen de socialistische, de protestants-christelijke en de katholieke zuil zijn veel minder belicht, terwijl iedere groep een eigen ontstaansgeschiedenis, organisatie en samenstelling had.

Het katholieke georganiseerde leven kwam beduidend later op gang dan de protestantse en, in mindere mate, de socialistische tegenhangers. In 1897, bijna twintig jaar na de oprichting van de ARP (1879) en de SDB (1881), werd de landelijke vergadering van RK-kiesverenigingen opgericht. Het zou zelfs tot 1926 duren voordat deze organisatie, na wat naamsveranderingen, formeel zou worden omgevormd tot een landelijke partij: De Rooms Katholieke Staatspartij. Waar de Christelijke Padvindende organisatie al in 1911

het licht zag, duurde het tot 1930 totdat de Katholieke Verkennerij werd opgericht. Het heeft even geduurd voordat zich een specifiek Nederlandse katholieke identiteit en van daaruit een zuilorganisatie ontwikkeld had. Dat is onder andere te zien in de ontwikkeling van de katholieke pers. Al in 1822 richtte de van oorsprong protestante bekeerling Joachim Le Sage Ten Broek de eerste katholieke krant op: *De Rooms catholijke courant*, na drie maanden werd deze omgedoopt in de *Nederlands catholijke courant* om uiteindelijk onder de neutrale naam *Noord-Nederlandsche courant* verder te gaan. Een expliciet katholieke krant lag op dat moment te gevoelig bij het protestantse volksdeel en niet veel katholieken durfden hun geloof al te nadrukkelijk te belijden. Ook het uitgesproken katholieke nieuwsblad *De Tijd* had om die reden in de jaren 1840-1850 maar een klein abonnementenbestand. Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw gaat de katholieke pers zich ook als katholiek profileren, om in de twintigste eeuw een belangrijk machtsmiddel te worden in de katholieke emancipatiestrijd.

De katholieke achterstand stamt uit de tijd van de Republiek, waarin het katholieken niet was toegestaan hun geloof openlijk te belijden. Dat gebeurde clandestien in de zogenaamde schuilkerken. Het Vaticaan beschouwde de Republiek dan ook als een missiegebied. Ook mochten katholieken geen overheidsfuncties bekleden en werd hen het lidmaatschap van

In Schijndel dragen kinderen tijdens Heilige Kindsheid een spandoek met de tekst: "H. Theresia bid voor ons" Theresia is de patrones van de missie. Foto uit 1946.

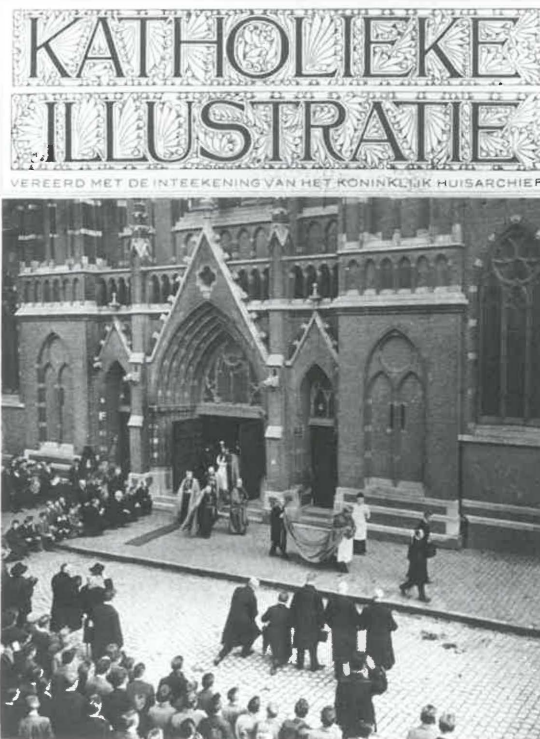

gilden geweigerd. Met de komst van de Bataafse Republiek en de invoering van de godsdienstvrijheid in 1795 werden katholieken weliswaar juridisch in een keer volwaardige burgers, maar de maatschappelijke gelijkstelling van katholieken was nog lang niet in zicht. De grondwet van 1848 bracht hierin een belangrijke verandering. Met de vrijheid van vereniging en godsdienst werd een zelfstandige organisatie van de katholieke kerk in Nederland mogelijk. In 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie heringevoerd, waarmee de nieuwe Nederlandse kerkprovincie een feit was. De daadwerkelijke organisatorische verzuiling van de katholieken liet nog op zich wachten tot het eind van de negentiende eeuw, maar de ontwikkeling van de katholieke identiteit kreeg hiermee een flinke impuls.

Politieke partijen

Een sterke groepsidentiteit alleen is echter geen voorwaarde voor een zuil. Een Joodse zuil is bijvoorbeeld nooit ontstaan. Er zijn verschillende theorieën die het proces van verzuiling proberen te verklaren. Met name politicologen hebben geopperd dat verzuiling het gevolg was van opkomende politieke partijen, die door middel van het opzetten van organisaties de eigen aanhang zoveel mogelijk probeerden te mobiliseren. Het voorbeeld van de RKSP laat echter zien dat politieke partijvorming in ieder geval voor het katholieke volksdeel veel meer een aspect van verzuiling was dan de aanstichter daarvan. Hetzelfde kan gezegd worden van de socialistische zuil.

Anderen zien de katholieke verzuiling vooral als een vorm van bescherming tegen de uitwassen van de moderne samenleving: toen bisschoppen zagen dat de gelovigen niet van verderfelijke nieuwigheden als vakbonden, gedrukte massamedia en voetbalcompetities konden worden afgeschermd, besloten zij de verworvenheden van de moderne tijd in te kapselen in een katholieke minimaatschappij. Deze theorie is maar ten dele waar. De katholieke minimaatschappij met de eigen Rooms Katholieke Interdiocesane Voetbal Competitie Bond (IVCB), met in iedere katholieke organisatie een priester als geestelijk adviseur in het bestuur, heeft bestaan en de invloed van de clerus was groot. De initiatieven voor katholieke organisaties kwamen echter veelal van onderaf en ontstonden op lokaal niveau. Van een doelgerichte opbouw van een zuil was

geen sprake. De bisschoppen zagen eigenlijk niets in de eerdergenoemde Katholieke Verkennerij, maar stonden de oprichting ervan toe, toen bleek dat de neutrale verkennerij ongekend populair was bij de jeugd. Het Rooms Katholiek Werkliedenverbond kwam in 1925 tot stand als koepel van reeds bestaande regionale verbanden. De eerste katholieke vakbond, de Eschedese R.K. Arbeidersvereniging, was al in 1889 op instigatie van de priester Alfons Ariëns opgericht. Een derde theorie benadert verzuiling in zijn algemeenheid als een gevolg van de emancipatie van achtergestelde groepen als de *kleine luyden* van Abraham Kuypers (de protestants-christelijke zuil), de arbeiders en de katholieken. Door zichzelf te organiseren verwierven deze minderheidsgroepen een volwaardige plaats in de Nederlandse maatschappij. Ook deze theorie gaat slechts ten dele op. Voor het ontstaan van de katholieke en socialistische zuil biedt deze een belangrijke verklaringsgrond, maar voor de liberalen en de protestanten geldt dat minder. Liberalen hoefden niet te emanciperen en Abraham Kuypers motiveerde om zijn achterban te mobiliseren waren vooral ook geïnspireerd op zijn onvrede met de koers van de Hervormde Kerk. Voor het ontstaan van de katholieke zuil kan gesteld worden dat het hier ging om een combinatie van een emancipatiestreven van onderaf en een bescherming tegen de moderniteit van bovenaf. ►

De opening van de R.K. Universiteit in Nijmegen krijgt veel aandacht in de Katholieke Illustratie in 1923.

Rijke Roomsche Leven

Hoewel de katholieken wat traag op gang kwamen, was de verzuilingsgraad vanaf de jaren twintig er niet minder om. Sterker nog, de katholieke zuil was de meest vertakte en overgeorganiseerde zuil van de vier. Als voorbeeld van de extreme roomse organisatie-drang wordt vaak de R.K. Geitenfokvereniging aangehaald. Zelfs het fokken van geiten moest in katholiek verband gebeuren. Het volksdeel dat in de negentiende eeuw nog enige schroom had om voor het eigen geloof uit te komen, profileerde zich in deze periode, de jaren twintig tot en met vijftig, nu vol trots binnen de Nederlandse samenleving. De wat defensieve houding was omgeslagen in een offensief katholicisme. Terwijl het wijdvertakte netwerk van organisaties voor de eigen kring zijn voltooiing naderde, werden er verschillende verenigingen opgericht om het katholieke geloof in het eigen land te verbreiden. De bekeringsinitiatieven hadden in het

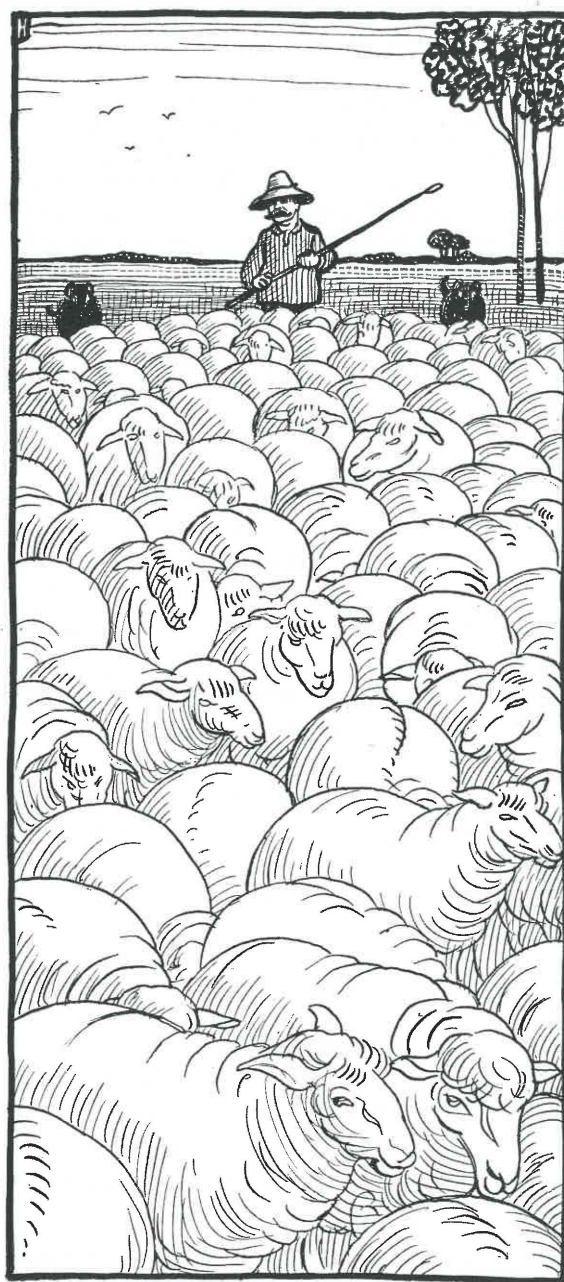
'Zelfs geitenfokken moest in katholiek verband gebeuren'

verzuilde Nederland echter weinig succes. Maar ook over de grens lieten de Nederlandse katholieken, met name missionarissen, *en masse* van zich horen, met aanzienlijk meer resultaat. De gevolgen van de missionaire ijver uit de jaren twintig en dertig waren ook in later jaren nog goed merkbaar: In 1963 was één op de negen missionarissen in de wereld een Nederlander. *Hollandia docet* verkondigde Paus Pius XI: De Nederlandse kerkprovincie was een voorbeeld voor de rest van de wereld. Aan deze periode van Rooms triomfalisme en dadendrang wordt vaak gerefereerd als het *Rijke Roomsche Leven*. De term is afkomstig van de fotorubriek *Uit het Rijke Roomsche Leven* uit het tijdschrift *de Katholieke Illustratie*. Met foto's van grote gezinnen, jubilea van organisaties als de R.K. Toneelvereniging Sint Theodulfus en de Aartsbroederschap van de Heilige Familie was deze rubriek de etalage van katholiek georganiseerd leven in Nederland.

Andere katholieken

Toch is er een aantal kanttekeningen te plaatsen bij het beeld van de monolithische zuil, waarin iedere katholiek uit een kinderrijk gezin kwam, naar de KRO-radio luisterde, de Volkskrant las en RKSP (later KVP) stemde.

De historicus Paul Luykx heeft in zijn studie *Andere katholieken* laten zien dat de Roomsche kudde een stuk minder volgzzaam en eenvormig was dan in het algemeen werd aangenomen. Zo woedde er binnen de KRO een heftige discussie of er ook wereldse jazzmuziek uitgezonden mocht worden. Want ook katholieke luisteraars luisterden liever naar de modernere muziek die door de VARA werd uitgezonden, dan naar de uitzendingen van kerkdiensten door de KRO. Het zeer hoge aantal katholieke kranten en tijdschriften kon niet voorkomen dat niet-katholieke lectuur in de roomse huiskamers te vinden was. Hoewel tussen 1918 en 1971 de grootste partij bijna steevast katholiek, eerst de RKSP en

Herder Passtoors: „Zoolang ze in de goede richting blijven lopen, kan dat beetje blaten geen kwaad.“

De Roomse kudde. Tekening van Albert Hahn. Verschenen in: *De Notenkraak*, 1912.

na de oorlog de KVP, was, stemden lang niet alle katholieken op deze partijen. Tussen de vijftien en twintig procent stemde anders. Een klein gedeelte koos voor katholieke splinterpartijen als de meer socialistische Katholiek-Democratische Partij of partijen op de rechterflank als de Nieuwe Katholieke Partij en de Katholieke Nationale Partij. Een groot electoraat hebben deze afsplitsingen echter nooit bereikt en in tegenstelling tot de situatie in de protestants-christelijke zuil kan er bij de katholieken duidelijk van één politieke hoofdstroom gesproken worden. De meeste afwijkende katholieke stemmen gingen naar de niet-katholieke partijen ter rechter- en ter linkerzijde. Voor de oorlog waren een aantal katholieke jongeren gefascineerd door het fascisme en nationaal socialisme. Zij organiseerden zichzelf in jongerenbewegingen als Zwart Front en Verdinaso. Daarnaast had de NSB in de Limburgse (katholieke) mijnstreek een grote aanhang. Meer structureel van aard was de interesse in de socialistische partijen. Het bekendste voorbeeld hiervan is de Katholieke Werkgemeenschap binnen de Partij van de Arbeid. Deze gemeenschap verkondigde dat het lidmaatschap van de PvdA met het katholicisme verenigbaar was. Dit was tegen het gebod van de bisschoppen in, die in 1954 het lidmaatschap van de PvdA weliswaar niet

verboden, maar wel sterk afkeurden.

Ook het stereotype katholieke gezin met minstens acht kinderen kan wel enige nuancering gebruiken. Hoewel in Nederland in vergelijking met andere katholieke landen als Spanje de katholieke gezinsgrootte veel langer, tot ver in de twintigste eeuw groot bleef, ging het hier toch vooral om een ruraal fenomeen. In grote steden waren de gezinnen een stuk kleiner. Ook voor wat betreft de seksuele moraal was het leven vaak sterker dan de leer. Periodieke onthouding werd door veel gezinnen toegepast en van de Neo-Malthusiaanse Bond en de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming was respectievelijk 7,5% en 10% van de leden katholiek.

Wankele zuil

Deze onderhuidse tegenstellingen, de wankele zuil, worden wel gezien als de oorzaak van de razendsnelle ineenstorting van de katholieke zuil in de jaren zestig, sneller dan die van de andere zuilen. Aan de andere kant zien we juist in de jaren zestig een groot aantal vernieuwingsbewegingen binnen de Nederlandse katholieke kerk opkomen. Niet zoals in de jaren dertig de koers van Rome volgend, maar juist gekeerd tegen het Vaticaan. De eens zo volgzaam kudde leek nu van God los te zijn. Maar dat is materiaal voor een ander artikel. ■

Kinderen vieren
de Goede Week in
Amsterdam in 1955.

Heilige Antonius, beste vrind, maak dat ik mijn pen weer vind!

Katholiek geloof in het dagelijks leven

Suzanne Elgershuizen is docent geschiedenis aan het Dominicus college in Nijmegen. **Ramsès Peters** is werkgroepdocent geschiedenis Nederlands katholicisme aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Wat?

Een lesopdracht waarin leerlingen in groepjes foto's en teksten analyseren, die te maken hebben met de manieren waarop tijdens de verzuiling het geloof zich in het dagelijks leven van katholieken in Nederland manifesteerde.

Voor wie?

Bovenbouw havo/vwo. Voor 3-havo en bovenbouw vmbo-t zijn vereenvoudigde versies beschikbaar.

Doel van de les

Leerlingen leren dat katholiek zijn zich tijdens de verzuiling niet beperkte tot het zondagse kerkbezoek, maar dat het katholieke geloof zich in alle aspecten van het dagelijks leven manifesteerde: op het persoonlijke en sociale vlak en door middel van symbolen en voorwerpen in de (publieke) ruimte. Ze doen dit door middel van het interpreteren en classificeren van teksten en beeldbronnen.

Tijdvak

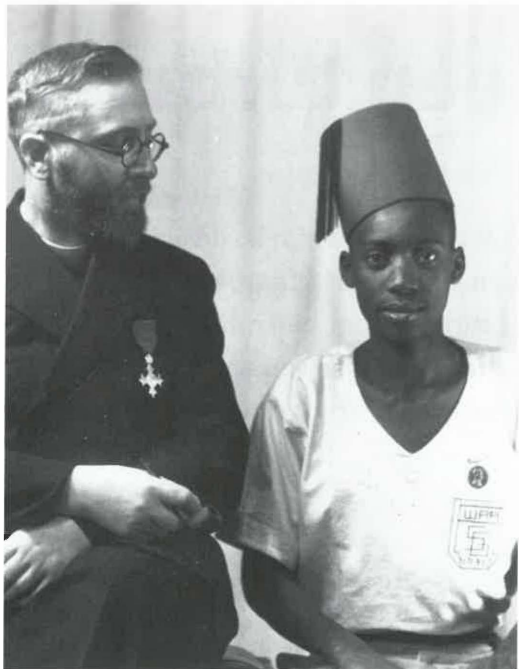
Tijd van wereldoorlogen

Lesduur

Een lesuur van ongeveer 50 minuten.

Opzet

De opdracht bestaat uit twee rondes. In de eerste ronde bekijken leerlingen een set beeldbronnen, die ze in drie categorieën moeten indelen: individueel, sociaal en materieel. Daarna krijgen ze een set beschrijvingen die ze met de juiste bronnen moeten combineren, waarna ze hun categorieënindeling kunnen aanpassen. In de tweede ronde gaan leerlingen op dezelfde manier met tekstbronnen aan de slag. Hierbij wordt ook gekeken naar de manier waarop katholieken de alomtegenwoordigheid van hun geloof ervoeren. Beide rondes worden afgesloten met een klassikale bespreking van de groepsantwoorden. Een uitgebreide instructie is te vinden op de website van Kleio.

Waarom?

In sommige lesmethoden lijkt de rol van religie in Nederland na de verlichting uitgespeeld. Verzuiling wordt vooral als een sociaal en politiek thema behandeld, waarin bijvoorbeeld wel wordt gezegd dat katholieken naar de KRO en protestanten naar de NCRV luisterden, maar niet wordt uitgelegd wat er nu katholiek of protestant aan die omroepen was. De opdracht laat zien op welke manier tot ver in de twintigste eeuw religie, in dit geval het katholicisme, een factor van belang was in het leven van veel Nederlanders.

Nabeschouwing

Het combineren van beschrijvingen en beeldbronnen gaat leerlingen over het algemeen goed af. Het indelen in categorieën is wat lastiger, omdat sommige bronnen in meerdere categorieën kunnen vallen. Een kruisbeeld is zowel een materieel symbool van het katholieke geloof als een voorwerp waarnaar een individu zich kan richten als hij of zij bidt.

Uitbreiding

De voorbeeldbronnen uit de opdracht kunnen worden aangevuld of vervangen door bronnen die dichter bij de leerlingen staan, bijvoorbeeld van de school zelf. Ook kan in de les voorafgaand aan de opdracht aan leerlingen gevraagd worden op zoek te gaan naar religieuze voorwerpen van ouders of opa en oma.

Op www.vgnkleio.nl vindt u de volledige instructie inclusief vraag- en antwoordbladen en bronmateriaal. Andere opdrachten over katholieken en verzuiling zijn te vinden op de website van het Katholiek Documentatie Centrum: www.ru.nl/kdc/educatie/opdrachten/

Linker pagina:
Huiskamer van het
internaat Ursulinen
van Bergen, Bergen
(NH), ca. 1935.

Boven:
"Deze snoezige
zwart-snoet is de
oudste jongen van
onzen (Mahome-
daanschen) Hoofd-
Chef, en vermoede-
lijke kroonprins
- tenminste als hij
mahomedaan blijft!
Toch maar een wees-
gegroeitje eraan
gewaagd! Hij is een
van de 5 op m'n 121
boys, die apart
bidden, helaas tot
den Profeet." Briefje
van zendeling M.J.
Witte, Kenia, 1936.

Onder:
Verenigingsgebouw
voor de katholieke
arbeidersjeugd,
Eindhoven, 1955.

Een turbulent leven in een turbulente

Johannes Calvijn: ketter, tiran of profeet?

Zo'n vier eeuwen later blijkt Johannes Calvijn nog net zo omstreden als hij tijdens zijn leven was. Voor de een is hij de man die nieuwe wegen heeft gewezen om kerk en staat in te richten, een man die een grote bijdrage heeft geleverd aan de wederopleving van het christendom, een religieus leider van internationale allure. Voor de ander is hij de man die op tirannieke wijze aan anderen zijn wil heeft opgelegd, een benepen drijver die mensen alle levensvreugde heeft ontnomen. Wie was de echte Johannes Calvijn?

Mirjam van Veen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 2009 verscheen van haar hand: *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen*, Zoetermeer (Meinema).

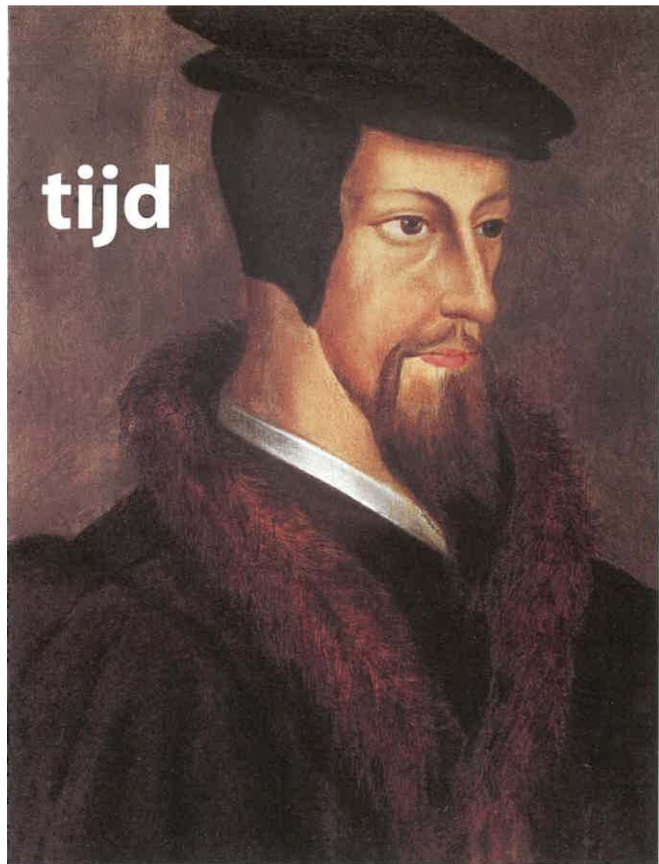
Jean Cauvin werd in 1509 geboren in het noorden van Frankrijk. Zijn vader had een belangrijke functie in de katholieke kerk, maar viel in ongenade. Er zijn aanwijzingen dat hij had gesjoemeld met de financiën. Jean Cauvin verloor zijn moeder op jonge leeftijd. Het leven in de zestiende eeuw was hard en onzeker en de dood lag altijd op de loer. In deze woelige baren bood de kerk zekerheid. De kerk opende de poort naar de hemelse zaligheid maar ze was ook in het aardse leven onmisbaar. De kerk was een economische grootmacht, een belangrijke werkgever, en het laatste vangnet voor wie tot erbarmelijke armoede verviel. Het conflict rond de vader van Calvijn moet daarom diepe indruk hebben gemaakt op de jonge Jean: de kerk was het cement van de samenleving en wie er uit werd gegooid had een groot sociaal probleem.

Dankzij een prebende (inkomsten uit een geestelijk ambt) van dezelfde kerk was Calvijn in staat om te studeren. In Parijs en Orléans ontving hij een gedegen humanistische vorming. Terwijl Calvijn studeerde, brak in Europa het grote religieuze conflict uit dat de gehele eeuw zou beheersen. De Duitse Maarten Luther streefde naar terugkeer van de kerk der apostelen. Zijn reformatie was een mengeling van felle verontwaardiging over misstanden in de kerk, en een revolutionaire vernieuwing van de theologie. De humanist Desiderius Erasmus had eerder al gepleit voor een vernieuwing van onderwijs en weten-

schap. Zijn pleidooi om kennis en waarheid te putten uit de bronnen, raakte de kerk diep en betekende een grote verschuiving van religieuze autoriteit. De Bijbel begon dankzij Erasmus aan een opmars; het kerkelijk leergezag leverde in. De nieuwe ideeën kregen ook in Frankrijk voet aan de grond en leidden tot immense spanningen. In 1529 stierf Louis de Berquin als ketter op de brandstapel. Hij zou niet de laatste zijn.

Vluchteling

Aan de student Johannes Calvijn ging het religieus gekrakeel grotendeels voorbij. Calvijn was gewonnen voor de schone letteren. Hij beleefde mateloos plezier aan het lezen van de grote klassieke auteurs. Maar ergens rond het jaar 1533 raakte Calvijn betrokken bij het streven naar kerkelijke vernieuwing en zuivering. Dat betekende niet dat Calvijn meteen een volbloed protestant werd. De grenzen tussen mensen die meenden dat de kerk van binnenuit zou kunnen worden hervormd, en de mensen die meenden dat een breuk noodzakelijk was, waren nog vloeïend. Toen in 1533 opschudding ontstond over een rede van de rector van de universiteit van Parijs braken vervolgingen uit tegen de vernieuwers. Velen werden vermoord of zagen zich gedwongen huis en haard te verlaten om het vege lijf te redden. Ook Calvijn achtte het geraden zijn vaderland te ontvluchten. Hij ging naar Bazel. Zijn exil bleek definitief. Hij hield zijn leven lang heimwee naar Frankrijk.

Calvin schrijft de *Institutie*

In Bazel schreef Calvin voor de eerste keer zijn *Institutie*. Dit boek was een gedreven pleidooi voor religieuze vernieuwing. Het was vormgegeven als een catechismus en gaf een korte samenvatting van de christelijke leer. Calvin droeg het boek op aan de Franse koning. In zijn opdracht smeekte hij hem de vervolgingen tegen de Franse vernieuwers te staken: zij wilden niets anders dan als brave burgers van het Franse rijk in overeenstemming met hun geweten hun geloof beleven. In het boek zelf ging Calvin een wissel over: hij pleitte voor een nieuw soort kerk. De katholieke kerk meende de zichtbare gestalte van Christus op aarde te zijn. Door haar rituelen bracht zij Christus tastbaar nabij. Het brood van de eucharistie was niet alleen het symbool van Christus' aanwezigheid, het was het lichaam van Christus zelf. Calvin brak met de zichtbaarheidsmanie van de middeleeuwse kerk. De ware kerk, zo stelde hij, was onzichtbaar. Zij was daar waar de gelovigen zich rond de zuivere bediening van Woord en sacrament verzamelden.

De *Institutie* werd een historisch boek. In het boek zelf koos Calvin weliswaar voor religieuze vernieuwing, maar brak hij nog niet volledig met de katholieke kerk. Dat werd korte tijd later anders. Kort na de publicatie van zijn boek ging hij naar Genève en werd daar de rechterhand van de voorman van de jonge protestantse kerk in de Rhône-stad:

Guillaume Farel. Eenmaal voorman van de protestantse beweging, werkte Calvin verder aan de *Institutie*. Hij voegde passages toe, ging in op nieuwe vragen en werkte gedeeltes uit het boek om. Pas in 1559 verscheen de 'definitieve' versie van de *Institutie*. Van een begeesterde uiteenzetting over de drijfveren en opvattingen van de Franse religieuze vernieuwers was het uitgegroeid tot een handboek gereformeerd-protestantisme. De *Institutie* stond model voor de zoektocht die Calvin in 1536 begon. Tegen de onzekerheid van zijn tijd probeerde hij gelovigen een ankerpunt te bieden. Calvin werd de kampioen van de vaste vormen. Zijn *Institutie* weerspiegelt deze ontwikkelingsgang.

Het echec van Genève

Toen Calvin in Genève arriveerde, was de stad net over gegaan naar de Zwitserse reformatiebeweging. Grondlegger van beweging was Ulrich Zwingli. Vanuit Zürich hadden zijn ideeën zich over Zwitserland verspreid en waren ze ook in Genève terechtgekomen. Deze Zwitserse reformatiebeweging had grote bewondering voor Maarten Luther, maar had ook een sterk eigen karakter. Terwijl Luther streefde naar renovatie van het kerkelijk gebouw, streefden de Zwitsers naar herbouw.

'De mens kon de goddelijke majesteit niet grijpen en daarom zou een mens niet moeten proberen God te vangen in een beeld'

Radicaler dan Luther namen ze afstand van de bestaande vormen. In hun beleving stond het kerkvolk centraal. Zonder gemeenschap van gelovigen geen kerk. Zwingli en de zijnen kozen vanwege het belang dat ze hechtten aan de gemeenschap van gelovigen voor nieuwe liturgische vormen. De avondmaals-tafel (het vroegere altaar) verhuisden ze naar het midden van het kerkgebouw, omdat het avondmaal niet primair een zaak was van de ambtsdrager (de predikant) maar van de gemeenschap. De muren van hun kerkgebouwen verfd en ze wit. God was te hoog verheven om hem in beelden te vangen. De mens kon de goddelijke majesteit niet grijpen en daarom zou een mens niet moeten proberen God te vangen in een beeld of in een theologisch systeem. Omdat de kerkdienst een zaak was van de gemeente, zou de gemeente ook actief moeten participeren. Daartoe introduceerden ►

Aan de student Johannes Calvin ging het religieus gekrakeel groten-deels voorbij. Hij besteedde zijn tijd aan het lezen van klassieke auteurs.

De Bijbel begon dankzij Erasmus aan een opmars; het kerkelijk leer-gezag leverde in. De nieuwe ideeën kregen ook in Frankrijk voet aan de grond, waar Calvijn op dat moment nog woonde. Schilderij van Hans Holbein.

de Zwitsers de gemeentezang. Calvijn, die in Genève dus op een rijdende trein stapte, nam deze elementen uit de Zwitserse reformatie over en voegde er het zijne aan toe.

Calvijns eerste periode in Genève was geen succes. Zijn leermeester, Guillaume Farel, was net als hij grenzeloos gedreven. De gave van de diplomatie ontbeerden beide mannen ten ene male. Bovendien hadden de inwoners van Genève weinig zin zich de wet door twee Franse vreemdelingen te laten voorschrijven. Het conflict verscherpte toen Farel en Calvijn de inwoners een eed wilden laten afleggen op de gereformeerde belijdenis, zoals koning Josia de Israëlieten opnieuw trouw had laten beloven aan het verbond met God. Het tekende het compromisloze streven naar religieuze zuiverheid van de beide predikanten. Zij overspeelden echter hun hand. De raad van Genève, die werd gekozen door de burgers van de stad, kreeg genoeg van het drijven van de twee Fransen en zette hen de stad uit.

Nieuwe kansen

Calvijn kwam terecht in Straatsburg. In deze stad kwam hij terecht onder de vleugels van Martin Bucer. Deze Bucer was een man van het compromis. Calvijn werd predikant van de Franse vluchtelingengemeente. Hier in de luwte leerde Calvijn het handwerk van de predikant, en leerde hij te manoeuvreren als dat nodig was. Ook bouwde hij er een groot internationaal netwerk op en ontwikkelde zijn ideeën over de kerkelijke organisatie. In 1541 vroeg Genève Calvijn om terug te keren naar de Rhône-stad. Hij gaf aan deze oproep gehoor. Hij was inmiddels 34 jaar oud.

‘Een gereformeerd leven was een leven van ingetogen matigheid, zonder dans en zonder kaartspel’

Calvijns tweede periode in Genève werd een succes, maar dat stond in 1541 nog niet vast. In Genève heerste een ingewikkelde machtsbalans tussen verschillende politieke stromingen, die door de precare ligging van de stad onder permanente druk stond. Lang niet iedereen in Genève was gelukkig met de koers die Calvijn propageerde. Calvijn trachtte Genève om te vormen tot een religieuze modelstad, het licht op de heuvel. De centrale plaats die in de middeleeuwen was toegeval- len aan de katholieke kerk, zou nu moeten

worden ingenomen door de gereformeerde kerk. Calvijns zuiveringsideaal gold niet alleen het geloof van de kerk, maar ook het dagelijks leven in de stad. Calvijn propageerde levensheiliging. Een gereformeerd leven was een leven van ingetogen matigheid, zonder dans en zonder kaartspel. Dat Calvijn de machtsbalans in zijn voordeel kon laten omslaan was te danken aan tenminste twee factoren. Hij wist het college van predikanten om te vormen tot een stevige steunpilaar voor zijn streven, en Genève werd een toevluchtshaven voor Franse geloofsvluchtelingen die geneigd waren Calvijn te steunen. In de jaren vijftig was hun getal zo gegroeid, dat bij de raadsverkiezingen de partij die met Calvijn sympathiseerde, won.

Tijdens zijn tweede periode in Genève gaf Calvijn aan de kerk een vaste vorm, ontwikkelde hij zijn theologie verder, en maakte hij samen met anderen van het gereformeerd-protestantisme een exportproduct. Om dat allemaal te bereiken putte Calvijn zichzelf uit. Hij preekte, schreef, polemiseerde, vergaderde, studeerde. Vanaf de jaren vijftig eiste deze uitputtingsslag zijn tol. Calvijns gezondheid werd steeds slechter en hij leed permanent pijn. Het is verleidelijk de scherper en bitterder wordende toon van zijn geschriften aan zijn gezondheidstoestand te wijten. Steeds vaker nam Calvijns rechterhand, Theodore de Bèze voor hem waar. In 1564 overleed Calvijn. Een mooi moment om te sterven. In

Genève had hij het pleit in zijn voordeel beslecht en in andere Europese landen had het gereformeerd-protestantisme de wind in de zeilen. Wat liet Calvijn na?

Nalatenschap

Calvijn had een groot organisatorisch talent. In Calvijns organisatorisch model werden de predikanten met het preken belast. Bij de inrichting van het dagelijks leven naar bijbelse normen werden de predikanten bijgestaan door ouderlingen. Samen zouden ze moeten toezien op de levenswandel van mensen en hen aansporen hun leven te heiligen. Diakenen werden belast met de zieken- en armenzorg. Predikanten waren beroepskrachten; de andere ambtsdragers waren 'vrijwilligers'. Ambtsdragers waren ook bij Calvijn meestal mannen, maar hij opende de poort voor vrouwen, zij konden diaken worden.

Het organisatiemodel van Calvijn verschaftte de kerk een grote flexibiliteit. Als een groep mensen een ouderling, diaken en predikant koos, was er al een kerk. Dit 'platte' organisatiemodel hielp bij de verspreiding van het gereformeerd-protestantisme. De beweging was niet afhankelijk van een overheid die haar steunde. Het gereformeerd-protestantisme kende bovendien een recht van verzet. Lutheranen waren hun overheid altijd gehoorzaamheid verschuldigd, zodat zij niets konden beginnen tegen een overheid die het katholieke monopolie wenste te handhaven. De gereformeerden meenden in grensgevallen in opstand te mogen komen en dit andere inzicht verklaart dat de calvinisten in de Lage Landen wel voet aan de grond kregen terwijl de lutheranen tegenover de katholieke Habsburgers machteloos waren. Het Genève van Calvijn speelde bij de verspreiding van het gereformeerd-protestantisme een belangrijke rol. In Genève werden predikanten opgeleid die konden functioneren als nieuw kader binnen de internationale beweging. Calvijn schreef brieven en traktaten om zijn inzichten publiek te maken. Hierin gaf Calvijn praktische oplossingen voor dagelijkse problemen, maar verschaftte hij zijn lezers ook een theologie. Toch was Calvijn geen systeembouwer. Alles draaide om de Bijbel en de uitleg daarvan. Daartoe maakte Calvijn gebruik van alle taalkundige hulpmiddelen die de zestiende eeuw bood. Een belangrijk doel van zijn theologie was het verschaffen van een ankerpunt. Calvijn benadrukte dat een mens ondanks de

schijn van het tegendeel geen speelbal was van een blind noodlot; een mens was altijd veilig in Gods hand. God bepaalde de levensloop van ieder mens en bepaalde zelfs vooraf of de mens als zondaar of als kind van God door het leven ging. Voor sommigen werd dit inzicht (de zogenaamde predestinatieleer) een steen des aanstoots, maar voor anderen was het een grote troost.

Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk

Calvijn was tijdens zijn leven omstreven. Dat kon ook niet anders in een eeuw die werd verscheurd door religieuze twisten. Sommigen zagen in hem een tiran die een gehele stad zijn wil oplegde. Katholieken herkenden in hem de ketter die de kerk aan de schandpaal nagelde en grote schade berokkende. Anderen dichtten hem profetische gaven toe en meenden dat hij Genève had gemaakt tot een voorbeeld voor de gehele wereld. Eén ding is zeker: Calvijn verstond beter dan menig een de noden en dromen van zijn tijd. De middeleeuwen waren getuige geweest van het verval van de katholieke kerk en van haar gesjacher met macht en met geld. Calvijn gaf woorden en vormen aan het intense verlangen naar zuiverheid. In zijn theologie gebruikte hij de methoden van het humanisme en met name zijn bijbelcommentaren waren een bron van inspiratie voor degenen die hunkerden naar een bijbelse theologie. Met zijn ambts-theologie tenslotte schakelde hij leken in. Hij gaf hen een stem en bood hen de kans mee richting te geven aan de inrichting van hun kerk. ■

Schilderij van Joachim van den Heuvel, een protestantse kerkdienst op het platteland (ca 1640 - 1650). Er wordt gezongen. Er is geen orgel aanwezig en de voorlezer achter de lessenaar fungeert als voorzanger. Het bord rechts op de pilaar bevat de tekst: "Godt is geen vleesch godt is een geest soo geldt den sielen dienst oock meest."

Prima, maar nog niet perfect

De examens van 2011

Vmbo-gt

Maandag 23 mei 2011, rond tien uur 's ochtends: 'Meester, het was kapot veel schrijven, ik heb twee pennen moeten gebruiken!' Na wat geklaag over het schrijfwerk wijs ik deze leerling op het feit dat hij in de helft van de beschikbare tijd klaar was. 'Het was best wel gemakkelijk,' was het antwoord.

Na afloop van het examen bekijk ik de opgaven. Een fijn begin met wat voor de hand liggende vragen over staatsinrichting, een lekkere binnenkomer. Hoewel het steeds lastiger lijkt om nieuwe vragen te bedenken voor dit onderdeel is het dit jaar goed gelukt om de stof te verdelen over de vragen en deze in afwisselende werkvormen aan te bieden. Vraag 7 over de verzuiling is een aardig voorbeeld. Deze vraag doet aan de ene kant recht aan het leerwerk van de leerling, en daagt de leerling aan de andere kant uit om verder te denken en de bron te interpreteren.

Ook bij het onderdeel 'Historisch overzicht van de twintigste eeuw' is men erin geslaagd om de stof netjes te verdelen over de vragen. Natuurlijk waren er dit jaar weer vragen die veel discussie opleverden, maar over het algemeen was dit examen gewoon goed te maken. Vraag 23 bijvoorbeeld. Een foto moest in de tijd voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog geplaatst worden, met een verklaring. De meeste leerlingen slaagden erin om de foto van NSB'ers in verkiezingstijd te plaatsen voor de oorlog. De bron bij vraag 24 was een niet voor de hand liggende cartoon waarop de

dromen van Hitler waren getekend door de ogen van een Amerikaanse cartoonist. De leerlingen moesten twee van deze dromen uit de bron halen en omschrijven. Leuke vraag! Minder 'goede' vragen zitten er altijd in een examen. Vraag 28 over de slag in de Javazee stichtte veel verwarring, de leerling werd immers vrij gelaten om een gevolg van deze slag te noemen. Simpelweg vragen naar een gevolg op de korte termijn had veel tijd kunnen schelen. Ook dit jaar waren de vragen over het Midden-Oosten niet gelukkig gekozen. Dat het examen aan het einde wat 'zwaar' was doet geen afbreuk aan de prima kwaliteit ervan. Hopelijk zijn er volgend jaar wat meer open vragen waar de leerling echt iets uit te leggen heeft, dan kunnen we wellicht spreken van een goed examen.

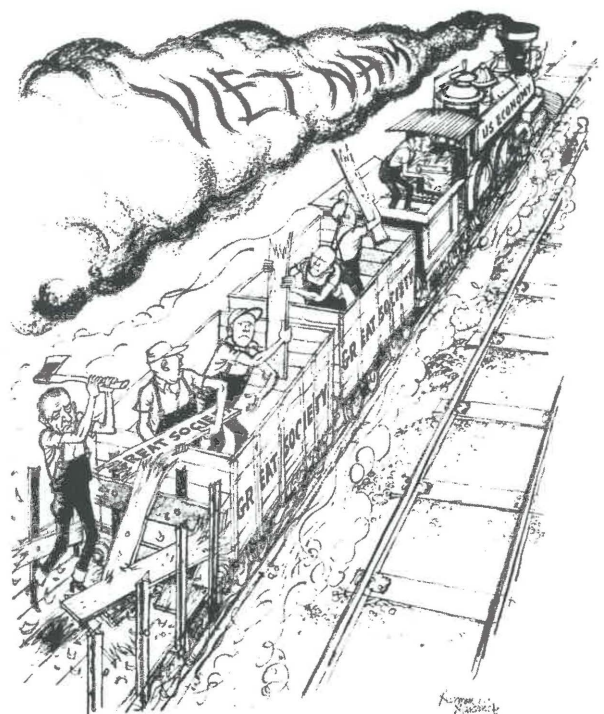
Dennis Koolmoes

Havo

'Veel dure woorden, lange zinnen en moeilijk Nederlands taalgebruik... Het leek wel vwo.' Blijkbaar had een van mijn leerlingen aan het eind van het examen nog tijd over om deze verzuchting op papier te zetten. De eerste twee vragen van het examen hoefden de leerlingen niet te maken omdat er een kans bestond dat deze vragen via *social media* al waren verspreid. Ergens in Nederland was het examen geschiedenis op de verkeerde dag geopend en leerlingen hadden (zeer) kort de mogelijkheid gehad om een aantal vragen in te kijken.

Bij Dynamiek en stagnatie werd relatief veel aandacht besteed aan de zogenaamde 'bijzondere' plaats die in de Republiek door iets of iemand werd ingenomen. Was het de ene keer de cultuur, even verderop moesten de leerlingen de 'bijzondere' positie van de vrouw proberen

In het havo-examen zat een mooie cartoon over de sloop van de Great Society en de gevolgen voor de Vietnam-oorlog.

te verduidelijken. Een vraag waar leerlingen zichtbaar moeite mee hadden, had betrekking op de sobere kleding en levenswijze van onder andere raadpensionaris Johan de Witt. Paste deze kleding nu beter bij de Gouden of bij de Zilveren Eeuw? Veel leerlingen redeneerden dat de Zilveren Eeuw voor een versobering zorgde, vergetend dat het juist de rijke, protserige regenten uit de achttiende eeuw waren waarop de patriotten destijds zoveel kritiek hadden.

En Vietnam? Vreemd genoeg waren een aantal vragen hier zeer kort geformuleerd en een aantal zeer lang. Dit zorgde (met name aan het eind van het examen) voor een relatief groot verlies van het aantal te behalen punten. Maar er bleven genoeg leuke vragen over. Was dit havo-examen nu echt zo ingewikkeld zoals mijn leerlingen mij wilden doen geloven? Ja en nee. Er zaten vragen bij die - voornamelijk door de lange vraagstelling en ingewikkelde zinsconstructie - voor havoleerlingen moeilijk waren te maken. Er waren vragen bij die simpel beantwoord konden worden. Drie vragen werden (bijna) letterlijk ook overgenomen in het vwo-examen. Waarom het CITO dat goedkeurt is mij volslagen onduidelijk. Voor het eerst in jaren zaten er in het examen weinig multi-interpreteerbare afbeeldingen. Sterker nog, er waren zelfs ronduit mooie cartoons. De foto van de operatiekamer in de jungle van Noord-Vietnam was fotografisch en informatief zeer mooi. Helaas waren er slechts weinig leerlingen die hierin een voorbeeld zagen van de 'flexibiliteit' van de Vietcong; met name het muskietennet zorgde ervoor dat velen dachten dat het om een perfect gecamoufleerde plaats ging.

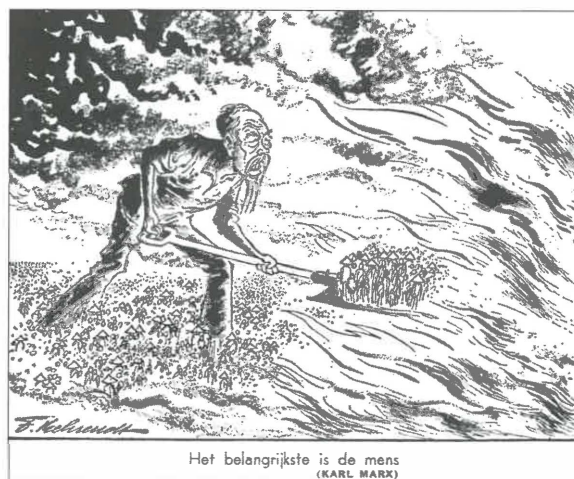
Ben Vriesema

Vwo

Het vwo-examen van 2011 riep net als in voorgaande jaren heftige reacties op bij docenten. De algemene indruk was dat het geen moeilijk examen was, maar wel onevenwichtig: te simpele vragen afgewisseld met 'zeer gekunstelde' vragen. Bij sommige vragen konden de antwoorden alle kanten op; het correctievoorschrift gaf soms heel eenvoudige antwoorden op bewerkelijke vragen, waardoor verwarring ontstond over wat nog goed gerekend mocht worden. Er zou zelfs sprake zijn van 'spelevaren buiten de stofomschrijving'. Mijn indruk is dat het examen wel degelijk veel goede en leuke vragen bevatte, maar dat deze door leerlingen én docenten wel goed moesten worden doorzien om correct te worden gemaakt en nagekeken. Een goede, 'spannende' instapvraag was vraag 1: een volgordevraag met uitgebreide citaten over de Amsterdamse geschiedenis. Maar vraag 3 over de 'Val van Antwerpen' was er een waar de antwoorden ver uiteenliepen, omdat leerlingen nu eenmaal moeilijk in het keurslijf van het correctievoorschrift te dwingen zijn en niet precies volgens de aandachtstreepjes antwoorden. Een echt vreemde vraag was nummer 6, met een tekstbron uit het boek van Sir William Temple over de Republiek: in deze vraag moest aan de hand van het jaar 1609, midden in de Opstand tegen Spanje, de toestand van de Republiek in 1672 worden bepaald. Ten eerste leren de meeste leerlingen dat zo'n afstand tussen de in de bron beschreven gebeurtenissen en de datum van verschijnen de bron niet erg betrouwbaar maakt; ten tweede had de tekst betrekking op een oorlog met heel andere motieven dan die in het Rampjaar door de Republiek werd uitgevochten. Bovendien verscheen het boek pas na het

Rampjaar zelf, een gegeven dat de vraag ook nog misleidend maakt. Het voorgeschreven antwoord is daarom op zijn minst vergezocht. Vraag 22 en 23 over het Tet-offensief gingen vergezeld van prachtige politieke prenten van Opland en Behrendt. Behrendts prent bevat het cynische onderschrift 'Het belangrijkste is de mens', een citaat van Marx, bij de afbeelding van Ho Chi Minh die Vietnamezen in het vuur schept. Helaas is dergelijke brillen aan de meeste leerlingen niet besteed: maar wenigen kwamen tot de conclusie dat Ho geen echt goede communist is als hij zijn mensen opoffert.

Vwo-leerlingen vonden het moeilijk dit cynische onderschrift te duiden.

De meeste vragen waren duidelijk en van voldoende niveau en voor de goede vwo-leerling voldoende uitdagend. Verschillende vaardigheden waren vertegenwoordigd op een manier die nu eens geen grote misverstanden oproep, terwijl toch ook grondige kennis van zaken vereist was. Jammer was dat de korte reproductievragen en de vragen die ook in het havo-examen zijn opgenomen voor vwo inderdaad te simpel waren. De examens gaan met de jaren zeker vooruit, maar helemaal zonder slordigheden lijkt het nog niet te lukken.

Nicole van der Steen

Zeven kilo papier, maar geen moment spijt

Diarmaid MacCulloch heeft een bijzonder originele geschiedenis van het christendom geschreven. Het is een handboek, naslagwerk en monografie ineen. Maar het leest als een trein.

Ger van der Drift

Ontmoedigend. Dat is misschien wel de beste term voor wat ik voelde toen ik het nieuwste boek van Diarmaid MacCulloch ter recensie in ontvangst nam. Meer dan zeven kilo papier aan christendom: je zou beter de Bijbel (opnieuw) kunnen gaan lezen. En dus werd de bekende ontkenningstrategie toegepast: het gesublimeerde loofbos kreeg een plaats op een onopvallende boekenplank in een non-descript deel van het huis. Struisvogelpolitiek dus. Maar probeer eens een stapel papier van

‘Met MacCulloch kun je de verlichting op een originele manier uitleggen, zelfs op de havo’

een decimeter hoog te negeren! Met de moed der wanhoop ben ik er op een zondagmiddag(!) in gaan bladeren. Want het moest, gezien de reputatie van de schrijver, die een prachtig boek schreef over de hervorming (*Reformation, Europe's House divided 1490-1700*), toch wel nuttige informatie zijn.

De historische Christus

Ik herinnerde mij dat ik een aantal keren met leerlingen van reformatorische huize een discussie had over de historische Christus. Had Hij wel bestaan en viel dat te bewijzen? Uiteraard vielen zij daarbij terug op de vier evangelisten aan wier

betrouwbaarheid volgens hen niet viel te twijfelen. Ik meende daar tegen in te kunnen brengen dat zij Christus geen van vieren persoonlijk hadden gekend, dus dat de evangelische bronnen maar in beperkte mate betrouwbaar waren. En gelukkig stelde MacCulloch mij in het gelijk. Maar toen ik toch in het betreffende hoofdstuk zat, viel mijn oog op een passage waarin de auteur een vreemde paradox aan de orde stelde. Het betrof de moeite en verbetering van de evangelisten om aan te tonen dat Jozef, de man van Maria, zou afstammen van koning David en zelfs van Adam. Het deed sterk denken aan de kromme redeneringen waarmee veel middeleeuwse kroniekschrijvers probeerden te bewijzen dat hun vorstelijke opdrachtgevers afstamden van diezelfde David, van Caesar of zelfs van Alexander de Grote. Maar tegelijkertijd maakten zij ons duidelijk dat Jozef eigenlijk van geen enkel belang was voor de Blijde Boodschap, immers hij was niet de vader van Jezus. De laatste was namelijk onbevlekt ontvangen (hetgeen betekent dat Hij, in tegenstelling tot de vreemde gedachten die velen daarover koesteren, niet belast was met de erfzonde) en dat was maar goed ook, want anders was het lijdensverhaal, toch de kern van het christendom, in een vreemd daglicht komen te staan.

Een groot verteller

Zo werd ik ongemerkt het boek ingezogen. En ik heb er geen moment spijt van gehad. MacCulloch is namelijk niet alleen een begenadigd verteller, maar ook een man van een ongelofelijke eruditie (wat je ook wel een beetje mag verwachten van een Oxford-professor). Daarnaast beschikt hij over een enorm reservoir aan anekdotes, die er op de een of andere wijze toch toe doen en de tekst leesbaar houden, alsmede over de kunst om doorkijkjes te geven die altijd weer verrassend zijn. Zo weet hij een verband te leggen tussen de Montanisten uit de tweede eeuw, die het werk van de Heilige Geest (extase) sterk benadrukten en de Pinksterbeweging die omstreeks 1900 opkwam in de Verenigde Staten en kan hij verdedigen dat de song *Aquarius* uit de musical *Hair* alles heeft de maken met de middeleeuwse mysticus Joachim van Fiore.

Eye-openers

En dan zijn er nog de *eye-openers*. Het fundament van het christendom is het geloof dat Jezus de Zoon van God was, die stierf en weer opstond als een verzoenend offer voor de zonden van een gevallen wereld. Het lijkt banaal dit op te merken, maar wie wisten dit *niet* op de morgen van de wederopstanding? Degenen met wie Jezus het

DIARMAID MACCULLOGH

De geschiedenis van het

CHRISTENDOM

Spectrum

het is. Letterlijk genomen is het de verandering van het brood en de wijn in respectievelijk het lichaam en bloed van de Christus. Maar dat had natuurlijk veel weg van tovenarij en om die indruk te vermijden moest de Kerk zwaar leunen op de aristotelische filosofie. Met name op de leer van de substantie (*ousia*) en de essentie (lat. *accidentia*) van elementen. En als de auteur ons dan licht in de duisternis heeft verschaft, trakteert hij ons, als een soort beloning voor de cerebrale inspanningen, op het interessante, maar ook vermakelijke, ontstaan van de christelijke feestdag Corpus Christi (Sacramentsdag), een van de populairste feestdagen van de veertiende eeuw.

Diarmaid MacCulloch,
De geschiedenis van het christendom
(Spectrum:
Amsterdam 2010),
1088 blz. € 59,95

Verlichting

Resteert de vraag of al dat enthousiasme dat hierboven te vinden is zestig euro waard is. Biedt deze dure pil meer dan een handboek over de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd? Natuurlijk is er sprake van veel overlapping, immers de geschiedenis van de genoemde tijdvakken is in vele opzichten ook de geschiedenis van het christendom. En vice versa natuurlijk. Maar dit boek biedt zoveel meer, al was het alleen maar omdat MacCulloch zo'n goeie leraar is; ik word niet moe om dit te herhalen. Maar vooral ook omdat hij dat wat gewone handboekstof is op zo'n bijzondere en originele manier weet te benaderen. De lezer weet zelf wel hoe moeilijk een onderwerp als de Verlichting is uit te leggen aan de leerlingen, vooral die op de havo. Het kan natuurlijk zelfmisleiding zijn maar ik kreeg het idee dat dat mij na het lezen van het betreffende hoofdstuk veel beter afging.

Dus: *tolle* (maar kijkt u uit voor een hernia) *lege*?

aller-intiemst was, de discipelen dus, die stomverbaasd waren toen zij hoorden dat het graf leeg was. Wat had dit te betekenen? Dat zij het antwoord op deze vraag schuldig bleven geeft aan dat Jezus zijn leerlingen, *of all people*, niet adequaat had voorbereid. Het Evangelie is dus, tenminste als wij het nauwkeurig lezen, het verhaal van de discipelen die verstandelijk de vraag uitwerkten wat een wederopgestane Messias zou kunnen betekenen. En de conclusies die zij daaruit trokken vormen het hart van het geloofssysteem dat het christendom werd. Ook al heb je het paasverhaal vele keren gehoord en gelezen, er moet toch maar iemand zijn die je op zo iets wijst.

De eerste drieduizend jaar

De Engelse versie, die trouwens veel goedkoper is, heeft als ondertitel *The First Three Thousand Years* (de eerste drieduizend jaar). Om een mij onbekende reden is die in de Nederlandse vertaling komen te

vervallen, terwijl hij, de ondertitel dus, juist zo grappig en veelbetekend is. Grappig omdat MacCulloch hiermee aangeeft dat het christendom nog een glorieuze toekomst voor zich heeft van ten minste nog eens drieduizend jaar. Dat is niet een kwestie van overtuiging (al komt de auteur uit een geslacht van Anglicaanse geestelijken) maar van tellen. Het aantal christenen groeit en in een steeds sneller tempo. En voor de rekenaars: het christendom bestaat inderdaad 'maar' tweeduizend jaar, maar MacCulloch gaat terug naar de roots, in dit geval de Joodse en Griekse beschaving. En hier blijkt weer zijn kracht. Hij weet, ook voor de leek, de filosofie van Plato en Aristoteles, want dat zijn de Grieken die het christendom het meest hebben beïnvloed, op zeer begrijpelijke wijze uit te leggen. En vele bladzijden later doet hij dat nog eens dunnetjes over wanneer hij de lezer probeert duidelijk te maken wat de transsubstantiatie inhoudt. Het is namelijk niet wat

**Auke van der Woud,
Koninkrijk vol sloppen.
Achterbuurten en vuil in de
negentiende eeuw.**

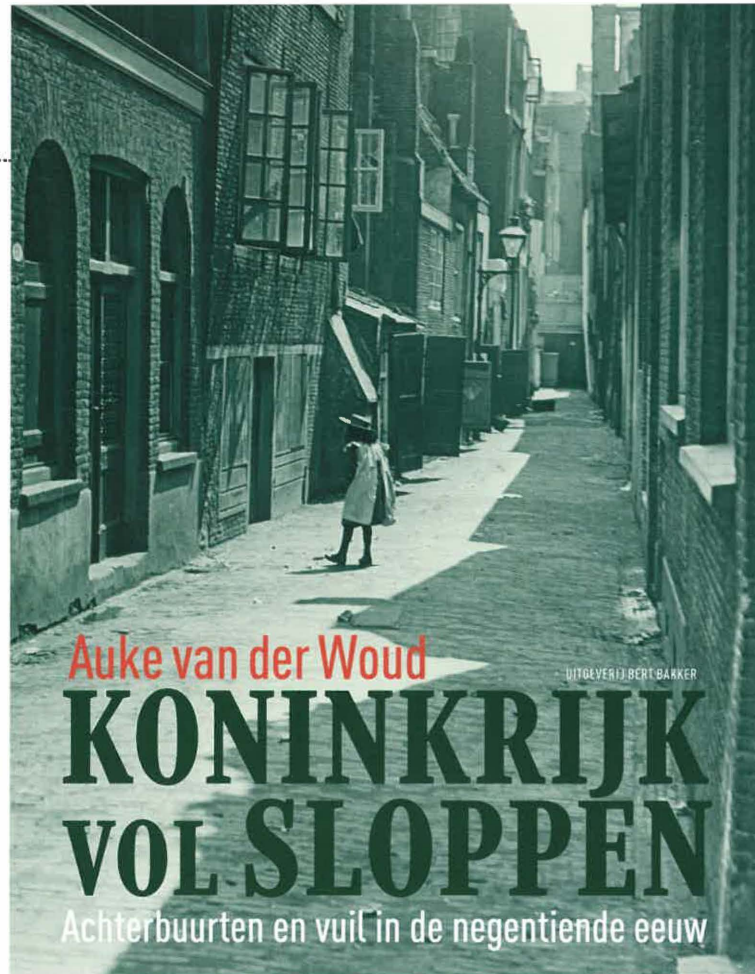
(Bert Bakker: Amsterdam 2010)

440 blz., € 29,95.

Het beeld dat wij hebben van het Nederland van ruim honderd jaar geleden moet worden bijgesteld. Dat is althans de stelling van Auke van der Woud in zijn nieuwste boek *Koninkrijk vol sloppen*. Ons land was toen niet de bijna idyllische Ot en Sien-samenleving die Jetses voor ons getekend heeft en het had dus ook niet de door en door burgerlijke cultuur waar iedereen ('van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër' volgens Huizinga) van doordrongen was.

Van der Woud beschrijft - en het is haast niet voor te stellen - hoe tweevijfde van de vijf miljoen inwoners die Nederland honderd jaar geleden telde, in sloppen en stegen woonde. Twee miljoen mensen in woningen die vaak die naam niet eens mochten hebben, van een of twee kamers. De Nederlandse samenleving kende een onderwereld en een bovenwereld en was dus, net als die van Groot-Brittannië, verdeeld in *two nations*.

Anders dan vaak wordt gedacht was die tweedeling niet nieuw, ze had dus ook niets met de industrialisatie te maken en kwam zowel op het platteland en de stad voor, al maakte de nieuwe tijd ze wel schrijnender. De grote verschillen in leefomstandigheden waren van alle tijden, het is eerder opmerkelijk dat de grote contrasten in de loop van de twintigste eeuw zijn verdwenen. De groeiende ergernis en verontrusting over de leefomstandigheden waarin de arbeidende klasse moest leven was een gevolg van de veranderde houding van de burgerij: armoede werd niet meer als een natuurlijk, of een van God gegeven

('elk zijn lot, 't komt van God') geaccepteerd. De vuiligheid in de stad werd als een gevaar voor de eigen gezondheid gezien. De volksklasse moest beschaafd worden.

Fascinerend hierbij is de wijze waarop volgens Van der Woud stank en smerigheid werden beleefd. Tot aan het midden van de negentiende eeuw werd de lucht van menselijke en dierlijke uitwerpselen en de gassen die vrijkwamen bij de nijverheid die organische - dus rot-tend - materiaal verwerkte, niet als problematisch ervaren. Het vuil van de stad en van het dorp verdween in grachten en sloten. Het water daarin was vooral zomers een borrelend en stinkende substantie. Toch werd dat door mensen die geen toegang hadden tot pompwater gebruikt om zich te wassen, de was mee te doen, schoon te maken en ook om te drinken. Er was niemand die zich eraan stoorde. Totdat er in de loop van de negentiende eeuw klachten kwamen over de ziekmakende luchten (miasma's) die uit het water opstegen. En daarmee begon het lange proces vanuit de burgerij dat we kennen als het be-

schavingsoffensief. Uiteindelijk ging het niet meer over de luchten, maar over de hele manier van leven van de onderkant van de samenleving. Maar dat het hierbij niet louter ging om eenrichtingsverkeer - de burgerij die de volksklasse bij de hand nam - blijkt wel uit het verzet dat vanuit de achterbuurten kwam toen de overheid de mesthopen daar wilde verwijderen. Dat werd als vernederend ervaren: de stank en het vuil waren een onderdeel van het leven van het volk en werden niet gezien als een probleem. Daar dacht de burgerij uiteraard anders over. Dus zette de overheid zich vanaf het einde van de negentiende eeuw in om ook de achterbuurten van leidingwater en riolering te voorzien.

Van der Wouds boek kent twee thema's: het leven van de volksklasse in de overbevolkte achterbuurten en de ontwikkeling van de sanitaire infrastructuur. Daarmee heeft hij niet alleen een sociale geschiedenis geschreven, maar ook een culturele. En vooral die laatste is onbekend en boeiend.

Hans Pols

**Miriam Sluis,
Een koloniale speeltuin. De
Antillen achter de schermen.**

(Prometheus/NRC Handelsblad,
Amsterdam / Rotterdam, 2010)
264 blz., € 19,95.

De Nederlandse Antillen bestaan niet meer: leve de drie 'bijzondere Nederlandse gemeenten' en de twee nieuwe autonome landen. Was het maar waar dat, analoog aan dat *le roi est mort, vive le roi*, er in de overgang van de Nederlandse Antillen naar de drie gemeenten Bonaire, St. Eustatius en Saba (de zogenaamde BES-eilanden) en de twee landen Curaçao en St. Maarten (naast het al bestaande autonome land Aruba) sprake was van duidelijkheid in de trant van 'wat was, dat is'. Dit is het thema van het tweede boek van journalist Miriam Sluis (NRC en een van de Nederlandstalige dagbladen van Curaçao) over dit gebied. Concentreerde zij zich in *De Antillen bestaan niet* vooral op de eilanden en haar bewoners, in *Een koloniale speeltuin* gaat het meer over Nederland, de Verenigde Staten en Venezuela. Niet dat de bewoners van de voormalige Nederlandse Antillen (een term die nog lang ingeburgerd zal blijven) weinig aan bod komen, in dit boek zijn zij vooral degenen die de externe krachten ondergaan, daar op reageren en het zodanig aanpassen dat er op eilandniveau niet zo veel verandert. Zoals geschreven, Miriam Sluis is journaliste. *Een koloniale speeltuin* is dan ook voornamelijk een journalistiek product. Sluis laat zich meevoeren in de verkiezingsstrijd ten behoeve van de nieuwe volksvertegenwoordiging na 10-10-'10. Zij volgt de lotgevallen van een Nederlandse onderwijscontractant, die op Saba tegen problemen aan loopt. Zij citeert en parafraseert eigen - en andermans journalistieke werk in de aanloop naar de nieuwe

situatie. Zij zoekt de mensen die een rol speelden in haar verhaal voor 'de overgang' op om te kijken hoe het met hen na 10 oktober is. Zij tracht echter ook - soms in kaderstukjes - diepgang te bereiken door (historische) achtergrondinformatie te geven. Op de keuzen die zij hierbij maakt valt wel wat af te dingen, maar zullen alleen worden opgemerkt door personen die de ruim bemeten literatuur over de Nederlandse Antillen en het Caribisch gebied goed kennen. Wat Sluis niet waar maakt is de titel van het boek. 'Koloniale speeltuin' bekt natuurlijk lekker, maar als er een speler in het krachtenveld op de voormalige Antillen nu juist niet speels is, dan is dat Nederland. Dat kunnen wij niet, dat willen wij niet. Europese Nederlanders (*makamba's*) zijn ofwel passanten (vakantievierders of pensionado's die dan nog wel stemmen en kritiek hebben, maar vooral aan de zijlijn staan) ofwel uiterst serieuze 'deskundigen' die graag 'de juiste procedures' willen doorlopen. Ook voor de plaatselijke

politici is het machts spel *serious business*, zoals blijkt wanneer Sluis hierover - verhelderend - schrijft. Zeker voor de Verenigde Staten, voor wie stabiele eilanden in hun achtertuin belangrijk zijn, zijn een paar eilanden voor de kust van Venezuela geen *playground*.

En dan Venezuela: het was natuurlijk al een belangrijke 'speler' vanaf het moment dat *Petroleos de Venezuela* de voormalige Shell-raffinaderij huurde, maar wat Sluis vooral goed laat zien, is dat de invloed van Venezuela het afgelopen decennium groter is geworden en dat, met Chavez aan het roer, je altijd moet uitkijken wat hij doet en welke invloed dit heeft op Nederland, de Verenigde Staten en plaatselijke machthebbers.

Het laatste is de waarde die het boek heeft: het brengt goed in beeld wat de afgelopen jaren politiek speelde op en rond de eilanden. Wie daarin geïnteresseerd is, kope dit boek.

Ger Jan Onrust

MIRIAM SLUIS

Een koloniale speeltuin

De Antillen achter de schermen

Marc Verhaegen, Jan Kragt,

- **De Vliegende Hollander. Het VOC-complot (2008)**
- **Strijd om New York (2009)**
- **V-bommen op Antwerpen (2010)**
- **Vincent van Gogh. De worsteling van een kunstenaar (2010).**

(Stichting Eureducation: Rotterdam).

Allen 48 blz., softcover € 6,95;

hardcover Vliegende Hollander

€ 16,95; hardcover met dossier

Vliegende Hollander € 39,95;

hardcover Vincent van Gogh

€ 14,95; scholenprijs € 2,95

(minimum afname: 3).

Lesmateriaal Vliegende Hollander,

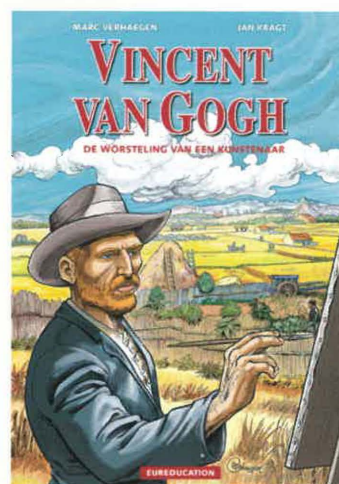
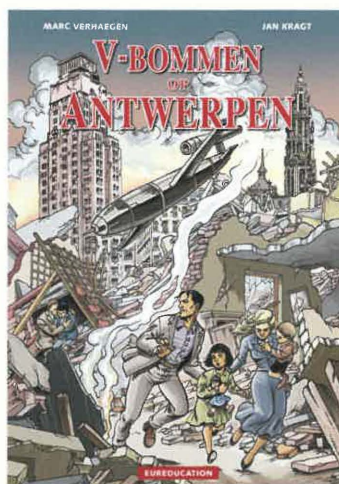
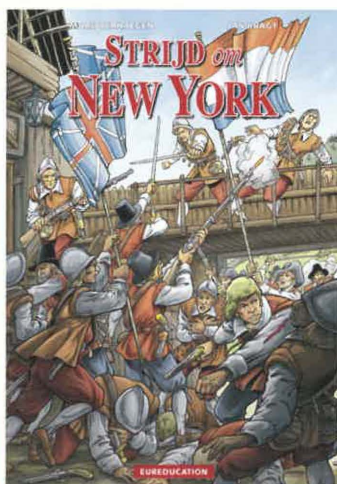
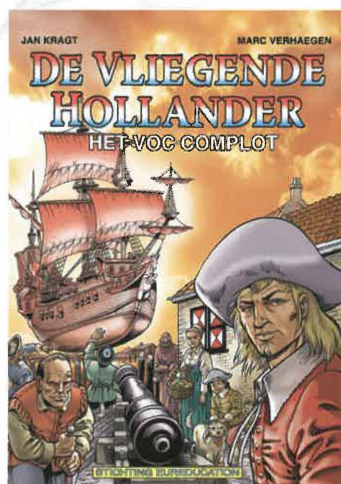
Antwerpen en New York gratis op

de site www.eureducation.nl.

In het Belgisch Stripcentrum te Brussel, links naast de hoofdingang van dit prachtige Art Nouveau pand, zit een geweldig gesorteerde stripwinkel. Voor historici die ook geïnteresseerd zijn in strips is het hier een waar walhalla: een hele wand, ruim tweeënhalve meter hoog, vol met boeken met een historische dimensie. Natuurlijk, veel is in het Frans, een taal/land met een bloeiende stripcultuur. Daar steekt de Nederlandstalige stripproductie schril bij af. Toch lijkt dat de afgelopen jaren wat te veranderen. In 2005 werd met het Nationaal

Geschenk *De Ontdekking* de strip voor het eerst breed als educatief materiaal ingezet. De receptie van dit boek was uitstekend, evenals de opvolger *De Zoektocht* en het recente *De Terugkeer*. De kritieken waren lovend en het onderwijs bestelde duizenden exemplaren (het was dan ook gratis). Ook het Europees Parlement heeft de strip ontdekt om de werking van het parlement en de Europese Commissie uit te leggen. Over het algemeen worden deze veeltalige strips wat kinderachtig gevonden. Dat laatste kan niet worden gezegd van de boeken die de stichting Eureducation sinds 2008 publiceert. In een rap tempo hebben tekenaar Marc Verhaegen en scenarist Jan Kragt vijf strips over het (Nederlandse) verleden gepubliceerd. Bij vier van de vijf boeken is ook lesmateriaal gemaakt. Om met het laatste te beginnen: het is gratis van de site af te halen, het kan bewerkt worden en dat is ook aan te raden. Het is namelijk zeer uitgebreid. Het lespakket over Antwerpen in de Tweede Wereldoorlog kent bijvoorbeeld negentig opgaven, waaronder gemakkelijk terug te vinden opdrachten, maar ook opdrachten waarbij leerlingen flink worden uitgedaagd. *De Vliegende Hollander* houdt het midden tussen een documentair verhaal over de VOC en een fantastische

vertelling met elementen van *Pirates of the Caribbean*. De held van het verhaal, de Zeeuwse kapitein Willem Vanderdecken, moet het opnemen tegen de in het zwart geklede slavenhaler Ongenae, een mysterieuze in mantel gehulde man en diens gebochelde dwerg, de piraat Zwartbaard en Moorse slavenhandelaren. In dit boek - het tweede (eerder werd een boek over Michiel de Ruyter gepubliceerd) - leidt het verhaal te veel af van het documentaire onderwerp, de VOC, wat echter in het lesmateriaal meer dan goed gemaakt kan worden. *De Vliegende Hollander* is het enige van de vier hier te bespreken boeken, waarbij niet is samengewerkt met een organisatie die iets te maken heeft met het onderwerp. Zo werd 'New York' ondersteund door het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het Roosevelt Study Center en de Amerikaanse ambassade. Het boek werd uitgebracht ter gelegenheid van 400 jaar Nederlandse aanwezigheid op de Hudson. *Antwerpen* is tot stand gekomen met behulp van een twintigtal getuigen en een tiental instellingen (waaronder het Vredescentrum van de Provincie en de Stad Antwerpen). Natuurlijk is *Vincent van Gogh* in samenwerking met het Van Gogh Museum geproduceerd. Kenmerkend voor deze drie boeken is dat het de geschiedenis veel accurater volgt.

V-bommen op Antwerpen is schatplichtig aan *De ontdekking*. Twee tieners ontdekken per toeval nooit gevonden documenten in het Fort van Merksem, bij Antwerpen. Het tweetal gaat op onderzoek uit en weet keer op keer de juiste getuigen tegen te komen. Via flashbacks wordt het verhaal van Antwerpse joden, verraders, verzetsstrijders en gewone burgers verteld. Natuurlijk komt ook het beruchte misgelopen geallieerde bombardement van april 1943 voorbij. De ontknoping volgt wanneer het tweetal een voormalige politieke gevangene in het archief van het kamp Dora opspoort en hem samenbrengt met zijn verrader, de opa van de jongen. Het knappe van het boek *Vincent van Gogh. De worsteling van een kunstenaar* is dat het een aantal beroemde werken van Van Gogh (Aardappeleters, Zonnebloemen, et cetera) op natuurlijke wijze integreert in het verhaal. Dit boek is een chronologisch verhaal, waarbij regelmatig tekstblokken ter uitleg (en dus niet 'praatwolken') zijn toegevoegd. Het verhaal speelt zich geheel af in het jaar 1890, het sterfjaar van Van Gogh. Eerdere gebeurtenissen worden, in fraaie bruintinten, naar voren gehaald. Hier eindigt het verhaal in het Van Gogh museum, waar Vincent wordt verteld dat zijn droom werkelijkheid is geworden: zijn werk wordt wereldwijd bewonderd door miljoenen mensen. De boeken van Marc Verhaegen en Jan Kragt zijn een aanrader voor wie de behandelde onderwerpen op een andere wijze in de klas aan de orde wil stellen. Verhaegen overtuigt als tekenaar. Zijn werk doet zeker niet onder voor het werk van Eric Heuvel (over de Tweede Wereldoorlog). Het bewerkbare lesmateriaal maakt de boeken nog aantrekkelijker.

Ger Jan Onrust

**Orlando Figes,
De Krimoorlog of de
vernederling van Rusland.**

(Nieuw Amsterdam: Amsterdam
2010) 672 blz., € 34,95.

'Ten Oorlog!' was twee jaar geleden het eindexamenonderwerp. Een van de vier oorlogen die destijds werden behandeld was de Krimoorlog (1853-1856). Deze eerste *Totalkrieg* kostte aan 750.000 soldaten het leven en kan achteraf worden beschouwd als de eerste oorlog die op een moderne manier gevoerd werd. Er werden onder andere stoomschepen ingezet en de militaire geneeskunst werd naar een hoger plan getild door de inspanningen van opgetrommelde verpleegsters. Aan de andere kant was het ook de laatste 'ridderlijke' oorlog: wapenstilstanden werden ingelast om doden en gewonden weg te voeren. Onlangs is er een geweldig boek over die Krimoorlog verschenen, dat voor docenten geschiedenis eigenlijk twee jaar te laat komt. Het had prima kunnen dienen als voorbereiding op het eindexamen. *De Krimoorlog* (de titel van het oorspronkelijk Engelse boek luidde: *The last crusade*) geschreven door hoogleraar Figes, vertelt in geuren en kleuren over de aanloop naar de strijd die losbrandde op de Krim. De bekende feiten en gebeurtenissen passeren de revue: de problemen die pelgrims ondervonden bij de Heilige Grafkerk in Jeruzalem, de naar prestige zoekende keizer Napoleon III, de arrogantie van tsaar Nicolaas I, de beruchte *Charge of the Light Brigade*, de komst van oorlogscorrespondent William Russell gevolgd door fotograaf Fenton, de komst van Florence Nightingale en de beslissende slag rond Sebastopol. Figes' ondertitel voor zijn boek (*De vernederling van Rusland*) maakt duidelijk dat het tsarenrijk een vol-

ledige verkeerde inschatting heeft gemaakt door het op een oorlog te laten aankomen. De gevolgen voor Rusland bleven dan ook niet beperkt tot wat geografische verschuivingen. Het tsarenrijk liep door de Krimoorlog op zijn laatste benen, terwijl de Engelse middenklasse volgens de schrijver juist profiteerde van de oorlog: immers, de fouten die de aristocratische legerleiding en de regering hadden gemaakt tijdens de oorlog gaf aan die middenklasse een groter zelfbewustzijn. Het boek is rijkelijk gevuld met anekdotes en Figes laat geen bron ongenoemd. Je merkt aan alles dat het geschreven is door een man met kennis en visie; het is daarom des te merkwaardiger dat diezelfde man het nodig achtte om via internet zijn eigen boek op te hemelen en dat van collega's (pseudo-anoniem) neer te sabelen. Maar het boek doet je (bijna) terugverlangen naar de behandeling van 'Ten oorlog!'

Ben Vriesema

Geschiedenisdidactiek voor het vmbo

Verslag van een studiedag

Type in de Google zoekbalk 'didactiek' in en er verschijnen circa 187.000 verwijzingen. Vul in 'geschiedenisdidactiek' en het resultaat is circa 6000 hits. Vervolgens levert 'geschiedenisdidactiek vmbo' een schamel aantal van precies 760 aanwijzingen op (zoekdatum 26 april 2011). Een korte analyse van dit laatste zoekresultaat toont aan dat het hier vaak gaat om teksten waarin zowel het woord 'geschiedenisdidactiek' als het de term 'vmbo' genoemd worden, niet noodzakelijkerwijs in combinatie. In *Geschiedenisdidactiek, het handboek voor de vakdocent* stellen de auteurs dat vraagstukken rondom (vak)didactische differentiatie naar bijvoorbeeld onderwijsniveau (vmbo-havo-vwo) nog weinig theoretische houvast hebben. Richtingen aanduiden is voorlopig slechts het enige middel om naar antwoorden te zoeken rondom niveauverschillen.¹

De ruime belangstelling voor de studiedag geeft aan dat er behoefte is aan vakdidactische differentiatie op vmbo niveau. Zouden we specifieke invalshoeken kunnen bedenken die meer recht doen aan docenten geschiedenis en hun

leerlingen op het vmbo (daarbij aangetekend dat binnen het vmbo natuurlijk grote diversiteit bestaat)? Dit was de onderliggende vraag van de scholingsdag.

Prijswinnaar

De inleiding werd verzorgd door Ad van Andel (directeur van vmbo-school Houtens te Houten en voorheen docent geschiedenis). Van Andel ontving onlangs de Johan van der Sandenpenning, een prijs voor mensen die zich bijzonder voor het vmbo hebben ingezet. Als prijswinnaar zet hij zich een jaar lang in als ambassadeur van het vmbo. Van Andel gaf een inspirerende lezing, met verwijzing naar de filosoof Levinas, waarbij goed en betekenisvol vmbo geschiedenisonderwijs en de vijf rollen van een effectieve docent (gastheer, presentator, didacticus, pedagoog en afsluiter) centraal stonden. Hij brak een lans voor de mogelijkheden van het vmbo geschiedenisonderwijs en die van de individuele docent en leerling in het bijzonder.

De workshop van Jannet van Drie (Universiteit van Amsterdam), *Leer de vaktaal gebruiken*, gaf praktische en bruikbare tips naar aanleiding

van de vraag of het aanbieden en produceren van veel tekst niet te veel vraagt van leerlingen, en dan in het bijzonder vmbo-leerlingen.² Robert Boonstra (Hogeschool Windesheim) kon in de workshop *Het digitaal schoolbord: wat kun je ermee?* vakkundig verschillen in toepassing aantonen tussen havo en vmbo, en ook binnen de vmbo-niveaus.

De workshops *Leerstijlen: leren op je eigen manier* van Frans Ottenhof (Da Vinci College Purmerend) en *Klassenmanagement: goed georganiseerd!* van Gerard Rozing (Jac P. Thijssen College Castricum) gaven een pedagogisch-(vak)didactische invulling aan de geschiedenisles in het vmbo.

De vraag van Frans Ottenhof was op welke manier docenten optimaal gebruik kunnen maken van zoveel mogelijk zintuigen en intelligenties, terwijl Gerard Rozing specifiek inging op het onderwerp: de lastige klas bij de docent geschiedenis. Harrie Pijpker (CS Vincent van Gogh Assen) gaf in een mooie workshop *Verhalen van de geschiedenis* een op het vmbo toegepaste en uitgeteste uitwerking van het vertellen van verhalen, inclusief een oefening op basis van PleinM, 1 vmbo-kgt. Bas van der Meijden en Joop de Vries (Hogeschool Windesheim)

► Arie Wilschut, Dick van Straaten, Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek, Handboek voor de vakdocent*. Bussum 2004, p. 93 – 98.

► Zie Carla van Bortel en Jannet van Drie, 'Leer de vaktaal gebruiken. Taalgericht geschiedenisonderwijs helpt leerlingen de stof te begrijpen.' Kleio-3, mei 2010.

Studiedag vmbo

Datum: 20 april 2011. De organisatie was in handen van de vmbo-commissie van de VGN: Gerard Rozing, docent geschiedenis Harry Pijpker van het Vincent van Gogh College in Assen, en Joop de Vries van de lerarenopleiding geschiedenis Hogeschool Windesheim.

Locatie: Hogeschool Windesheim in Zwolle. Aantal deelnemers 45.

Programma: 1 inleidende spreker, en 6 workshops (2 maal aangeboden: ochtend en middag).

Centraal Examen Geschiedenis

(nieuwe stijl)

behandelden het thema *Geschiedenis, wat heb je eraan?* aan de hand paragrafen uit verschillende geschiedenismethoden. Zij kwamen tot betekenisvolle antwoorden.

Aanmoediging

Voor de cursus 2011–2012 staat er wederom een scholingsdag geschiedenistactiek vmbo op het programma. De deelnemers aan de studiedag gaven voldoende suggesties en aanmoediging voor meer thema's en benadrukten het belang van de specifieke toepasbaarheid voor het vmbo en de relatieve kleinschaligheid van de workshops. Het uiteindelijke doel is te komen tot een portfolio met praktische op het vmbo gerichte toepassingen. Of we uiteindelijk tot een definitie kunnen komen van een specifieke geschiedenisdidactiek voor het vmbo zal de tijd leren. De studiedag heeft in ieder geval aangetoond dat er specifieke toepassingen voor het vmbo geschiedenisonderwijs zijn. In combinatie met een op het vmbo gerichte pedagogisch-didactische aanpak moeten we in staat zijn dit uit te bouwen.

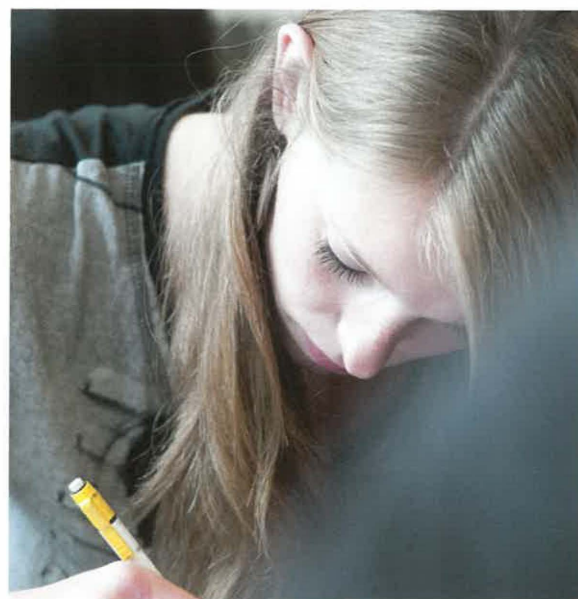
Als lezers belangstelling hebben voor een van de workshops, mee willen denken bij de organisatie, een workshop willen geven, andere suggesties hebben en/of een uitnodiging willen ontvangen voor de studiedag cursus 2011 – 2012, graag een e-mail naar joop.de.vries@windesheim.nl.

Namens Harrie Pijpker en Gerard Rozing, Joop de Vries

Na het verschijnen van het evaluatierapport 'Geschiedenis examineren op niveau' over de pilotexamens en het rapport over de resultaten van de VGN-veldraadpleging in 2010 heeft OC&W een tussencommissie, samengesteld uit vertegenwoordigers van VGN, SLO, CvE en CITO, de opdracht gegeven om mogelijkheden voor nadere specificatie van Domein B (de 49 kenmerkende aspecten) te onderzoeken. Deze tussencommissie heeft een advies geformuleerd dat door het ministerie is overgenomen. Het CvE kreeg vervolgens het verzoek om een syllabuscommissie in te stellen ter voorbereiding op het centraal examen 'Nieuwe Stijl'. Vanaf 2012/2013 kunnen scholen hun PTA voor geschiedenis inrichten met het oog op het nieuwe CE. Voor havo vanaf 2014 en voor vwo vanaf 2015. Tot die tijd blijft de 'tijdelijke maatregel' van toepassing en wordt centraal geëxamineerd over thema's uit Domein C. Dit laatste geldt vanzelfsprekend niet voor de pilotscholen.

De kern van het advies tussencommissie luidt:

'De tussencommissie adviseert OC&W de oriëntatiekennis (domein B) naast domein A wel aan te wijzen als de stof voor het Centraal Examen, maar tevens het College voor Examens opdracht te geven tot het samenstellen van een syllabus om bij een deel van de kenmerkende aspecten het aantal historische voorbeelden - aan de hand waarvan de leerlingen een kenmerkend aspect kunnen verduidelijken -

nader in te perken én specifieker te omschrijven.

Om het karakter van de oriëntatiekennis te garanderen, dienen de leerlingen alle kenmerkende aspecten ook op een algemener niveau te kunnen herkennen en uitleggen aan de hand van nieuwe contexten en onbekende voorbeelden. Dat geldt voor zowel de uitgewerkte als de niet nader gespecificeerde kenmerkende aspecten. Bij de uitwerking wordt een aantal kenmerkende aspecten (tijdvakoverschrijdend) samenhangend geclusterd aan de hand van verbindende vragen. De inhoudelijk uitwerking hiervan resulteert in een viertal 'mini-thema's' verspreid over de tien tijdvakken.'

Meer hierover vindt u op de website www.vgnkleio.nl onder het kopje 'examen'.

Het VGN-bestuur

Edith van Gameren studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit en werkt sinds 1994 als freelance journalist en tekstschrijver. In 2011 maakte ze een overstap naar het onderwijs en begon ze aan de educatieve master aan de Universiteit Leiden.

Handhaven met Hitler

Toen ik net voor de klas stond (dit klinkt als 'opoe vertelt', maar het is slechts enkele maanden geleden) had ik de overtuiging dat ik 14, 23 of 32 pubers met vriendelijkheid en redelijkheid in het gareel zou houden. Mijn vriendelijke redelijkheid zou bij hen automatisch een positieve werkhouding oproepen. En zij zouden nog lang en gelukkig effectief leren en prestaties leveren waarvan eenieder steil achterover zou slaan. Dat alles zonder een kinderachtig en flauw beroep op de regels of een machtwoord te gebruiken. Na een tijdje (plusminus 12 minuten) sloeg de twijfel toe. Redelijkheid bleek minder

'Mijn vriendelijke redelijkheid zou bij hen automatisch een positieve werkhouding oproepen'

aanstekelijk dan ik verwachtte. Ongewenst gedrag tierde iedere les weliger. Er moest iets gebeuren. He bah, dacht ik, regels handhaven, politie-agentje spelen? Gut, dan wordt het wel erg ongezellig in de klas. Daar had ik dit vak toch niet voor gekozen? Consequent optreden, altijd maar ingrijpen bij iedere kleine overtreding leek me meer iets

voor machtsfetisjisten met een overontwikkeld gevoel voor hoe het hoort.

Maar - en zo blijkt maar weer dat we dus wel degelijk iets kunnen leren van de geschiedenis - het kwartje viel uiteindelijk bij mij toen ik de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog behandelde. Het verhaal is bekend: na de Eerste Wereldoorlog waren er wat huisregels afgesproken in Europa. Maar in de jaren dertig had niemand zin om politie-agentje te spelen. Want gut, dan zou het wel heel ongezellig worden in Europa. En hoewel door de jaren heen op verschillende manieren over die toegeeflijkheid is gedacht, over een ding is iedereen het eens: als je afspraken niet wilt handhaven, kun je ze net zo goed niet maken. Mijn appeasementpolitiek kwam resoluut ten einde toen ik me dat realiseerde. Als ik telaatkomen, tassen op tafel of telefoons tegenkom in de klas, denk ik niet meer aan gezelligheid, vriendjes blijven of de gevoeligheid van de leerlingen. Nee, ik denk aan Hitler. Niet om te doen wat hij deed natuurlijk. Wel om te doen wat anderen in de jaren dertig nalieten: regels handhaven. Soms moet je een kleine oorlog voeren, om een grote te voorkomen. Ook in de klas.

FOTO: HANS HORDIJK

Joodse avant-garde kunst

Het Joods Historisch Museum komt met een prachtige overzichtstentoonstelling van joodse avant-gardekunstenaars uit Roemenië. Ruim zeventig kunstwerken uit de periode 1910-1938 zijn te zien. Kunstenaars als Victor Brauner (1903-1966) en Marcel Janko (1895-1984) wisten het Roemeense publiek in de jaren twintig van de vorige eeuw te overrompelen met hun onbevreesde experimenteerlust. Surrealistische, abstracte en expressionistische werken, picto-poëzie en persoonlijke varianten op het constructivisme, niets was te gek voor deze kunstenaars. Ontwikkelingen binnen de kunst in deze periode in Roemenië zijn nauwelijks serieus bestudeerd. Vanwege het sterke antisemitisme in het Oostblok deden kunsthistorici andere dingen dan publiceren over kunstenaars van joodse afkomst.

Van dada tot surrealisme. Joodse avant-garde kunstenaars uit Roemenië 1910-1938 wordt tot en met 2 oktober 2011 tentoongesteld in het Joods Historisch Museum in Amsterdam.

www.jhm.nl

Shopper bij de Romeinen

Eind maart is in het Limburgs Museum de eerste Europese vestiging van IXEA, *je Romeinse woonwarenhuis* geopend. IXEA is gespecialiseerd in alles voor het Romeinse huis. Je zult verbaasd staan, het is net IKEA, maar toch even anders. De keuken is herkenbaar, maar waar normaal het gas- of elektrisch fornuis staat, brandt nu een houtvuur. Bijna *shocking* is het open toilet in de keuken. Praktisch is het wel, want ook het keukenafval kun je erin kwijt. Is alles namaak in IXEA? Nee, in kleine vitrines worden originele objecten getoond. Hier zie je echte Romeinse potten en pannen, flessen, kinderspeelgoed en dergelijke.

IXEA, je Romeinse woonwarenhuis is te zien tot en met 6 januari 2012 in het Limburgs Museum in Venlo.

www.limburgsmuseum.nl

Case Studies of the Cold War: A course for teachers in Europe

Van 18-22 april 2012 vindt er op de universiteit van Utrecht een internationale conferentie over de Koude Oorlog plaats, in samenwerking met de Truman Library en het Parallel History Project on Cooperative Security (VS). Aan de conferentie zullen zowel docenten uit het VO als het WO uit heel Europa deelnemen, opdat ze hun expertise kunnen delen. Tijdens deze conferentie zal nieuw bronnenmateriaal over de Koude Oorlog beschikbaar worden gesteld, dat de deelnemers vervolgens in workshops zullen verwerken in een eigen lesplan. De sprekers zijn topexperts uit de hele wereld. Ook zal er een schoolbezoek aan het Utrechts Stedelijk Gymnasium en het St. Bonifatiuscollege gebracht worden, om de theorie in praktijk te brengen. Uiteindelijk zal het lesmateriaal via een ELO beschikbaar worden gemaakt. Deze conferentie vindt voor het eerst in Europa plaats, maar is al regelmatig met veel succes in de VS georganiseerd.

Voor meer informatie zie ook de advertentie achterin deze Kleio.

Laurien Crump, Docent Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen, Universiteit van Utrecht, L.C.Crump@uu.nl

Pronkzucht aan het Chinese hof

Voor het keizerlijk hof in het oude China was alleen het beste goed genoeg. Daarom beschikte het over speciale fabrieken waar het mooiste Chinese keramiek werd gemaakt met de hoogste kwaliteit porselein, de meest vakbekwame werknemers en de mooiste kleurpigmenten. Gedurende de Ming- (1368-1643) en de Qingdynastie (1644-1911) zijn talloze pronkstukken vervaardigd die overgingen van generatie op generatie. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd Chinees porselein een geliefd verzamelobject in Nederland. In *Pronkzucht aan het hof* staat het keizerlijk porselein niet op zich: de symboliek en betekenis van de decoraties spelen ook een belangrijke rol.

In het Gemeentemuseum in Den Haag is *Pronkzucht aan het Chinese hof*. Keizerlijk porselein uit Shanghai te zien tot en met 23 oktober 2011.

www.gemeentemuseum.nl

Vrouwen rond de Hofvijver

Met *vrouwen rond de Hofvijver* stelt het Haags Historisch museum enkele markante Haagse vrouwen centraal. In het museum is een route uitgezet langs portretten en voorwerpen van vrouwen als Betje Wolff en Aagje Deken, de schilderes Maria Margaretha la Fargue en ontdekkingsreizigster Alexandrine Tinne. Daarnaast is er voor elke bezoeker een wandeling langs belangrijke plaatsen in de vrouwengeschiedenis in Den Haag verkrijgbaar. Deze wandelroute leidt onder meer langs de Gevangenpoort waar een minitentoonstelling is over Kaat Mossel en Maria van Berckel, de vrouw van Cornelis de Witt. Prenten, portretten en een film bieden informatie. De manifestatie wordt georganiseerd naar aanleiding van het afronden van het Digitaal Vrouwenlexicon Nederland.

Vrouwen rond de Hofvijver is tot en met 28 augustus 2011 te zien in het Haags Historisch Museum, Den Haag.

www.haagshistorischmuseum.nl

Driehonderd jaar Vrede van Utrecht

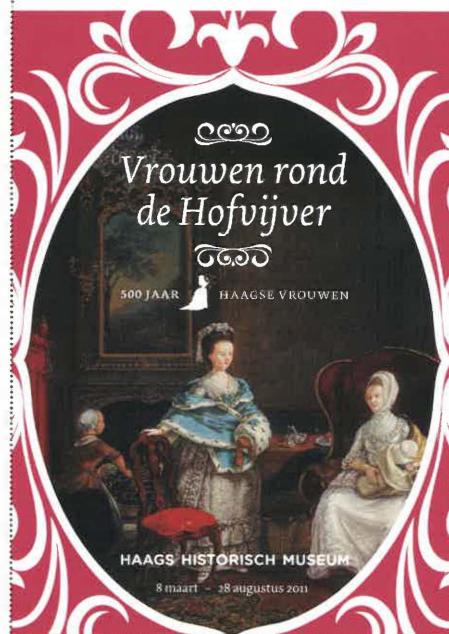
Bijna driehonderd jaar geleden waren alle ogen van de wereld gericht op Utrecht. In 1713 kwamen hier diplomaten uit alle delen van Europa bijeen. Zij sloten de Vrede van Utrecht, een wereldomspannend vredesverdrag.

Voor het eerst eindigde oorlog aan de onderhandelingstafel en niet op het slagveld. Tijdens de onderhandelingen vonden er allerlei culturele activiteiten plaats, die bijgedragen hebben aan een goede sfeer en een succesvol resultaat. In 2013 herdenkt Utrecht deze unieke gebeurtenis met een cultureel programma voor jong en oud. Ook is er een bijzonder educatieproject gericht op zowel primair als voortgezet onderwijs.

Multidisciplinair onderwijsprogramma

Vrede van Utrecht in het vo sluit aan bij bestaande kerndoelen en eindtermen gericht op kunst- & cultuur, geschiedenis, maatschappijleer, burgerschapsvorming. Het omvat verschillende onderdelen waar middelbare scholen – los of gecombineerd – aan kunnen deelnemen.

Meer informatie op www.vredevanutrecht2013.nl/opschool

Tien jaar Máxima

Op Paleis Het Loo is de tentoonstelling *Máxima, 10 jaar in Nederland* te zien. Naast haar plaats in de koninklijke familie belicht deze expositie de verschillende maatschappelijke functies die prinses Máxima gedurende de afgelopen tien jaar in de Nederlandse samenleving vervulde. Alle verschillende 'rollen' van Máxima worden aan de hand van foto's en filmbeelden toegelicht. Het startpunt van de tentoonstelling is de aankondiging op televisie van de verloving met prins Willem-Alexander in 2001. Daarna volgen de huwelijksvoltrekking, staatsbezoeken en internationale manifestaties zoals de Olympische Spelen. Ook van haar smaakvolle kleding zijn diverse ensembles te zien. *Máxima, 10 jaar in Nederland* is tot en met 4 september te zien in Paleis Het Loo in Apeldoorn.

www.paleishetloo.nl

Ander nieuws

Nieuws bereikt jongeren slecht én het gaat maar zelden over 'het zuiden' (Afrika, Latijns-Amerika). 'Ander Nieuws' brengt juist dat nieuws, vier keer per jaar, in een speciale uitgave voor het onderwijs. 'Ander Nieuws' is een multimediaal vehikel voor grote nieuwsonderwerpen uit Afrika, Latijns-Amerika, het Midden-Oosten en Azië. Het gaat ook over ontwikkelingssamenwerking en wereldburgerschap en is gericht op jongeren in de onderbouw van vmbo, havo en vwo in de leeftijd van 12 tot 15 jaar.

'Ander Nieuws' wil dat leerlingen nadenken over het gebrachte nieuws, dat ze empathie ontwikkelen, zich afvragen wat ze er zelf van vinden én zo mogelijk actie ondernemen.

www.cmo.nl/andernieuws

Het volgende
nummer van Kleio
verschijnt
half september

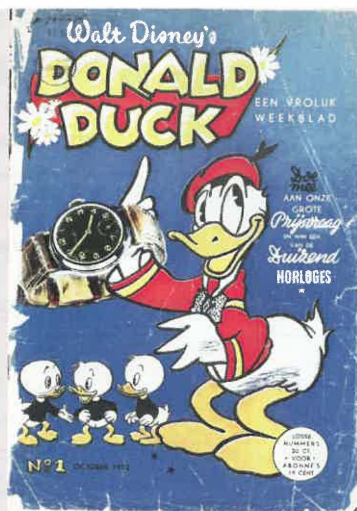

Historische X-factor

De Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief presenteren *Topstukken met de grootste historische X-factor!* De selectie van authentieke boeken en documenten is gemaakt op basis van schoonheid, historische waarde, herkomst of onvermoede kwaliteiten die 'de historische X-factor' hebben. De bezoekers kunnen online stemmen over het topstuk met de grootste X-factor. Onder de stukken is onder andere het verdrag van de vrede van Munster te zien waarmee de Tachtigjarige oorlog in 1648 werd beëindigd. Ook wordt de eerste Nederlandse *Donald Duck* uit 1952 tentoongesteld. Alhoewel het erg Amerikaans was opgezet, kon het blad onmiddellijk rekenen op een grote groep lezers.

Topstukken met de grootste historische X-factor! Is te zien in De Verdieping van Nederland vlak naast de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Tot en met 28 augustus.

www.deverdiepingvannederland.nl

Raad de Histopicto!

Vraag: over welke historische wedstrijd gaat deze foto?

Onder de goede inzenders verloten we een boekenbon van € 20,-. Stuur uw oplossingen voor 1 augustus 2011 naar: redactie@vgnkleio.nl onder vermelding van 'oplossing Histopicto Kleio 4'.

Het antwoord op de Histopicto uit Kleio 3 was:

Dit was de bus waarin Rosa Parks weigerde haar stoel af te staan aan een blanke. De bus staat nu in het Henry Ford Museum in Detroit.

De winnaar is **Ingrid Bruning uit Hilversum**.

Nascholingsconferentie Geschiedenis

Op vrijdag 14 oktober 2011 organiseert de opleiding Geschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam de jaarlijkse Nascholingsconferentie Geschiedenis in het Nationaal Onderwijsmuseum. Dit jaar besteden wij in het wetenschappelijke ochtendprogramma aandacht aan het verdiepende thema:

Nieuwe paden

Geschiedenis van globalisering en hedendaags geschiedenisonderwijs

Vooraanstaande historici als **Professor Siep Stuurman** (UU), **Professor Leo Lucassen** (Leiden), **Professor Carla van Boxtel** (EUR) en **Professor Paul van der Laar** (EUR) zullen zich aan de hand van concrete voorbeelden buigen over de vraag hoe lokale en nationale geschiedenissen verrijkt kunnen worden door transnationale en wereldhistorische perspectieven.

In het middagedeelte wordt het CE-thema **De Republiek in een tijd van vorsten** belicht in de didactische trainingen onder leiding van het **Instituut voor Leraar en School (ILS)**. Hierbij staan thema's centraal als *Spanningen tussen vorsten en parlement verfilmd* en *De levenslijnen van Maurits en Oldenbarneveldt*.

Tijd: 9.30-17.00 **Prijs:** €130,- (inclusief lunch, borrel en studiematerialen)

Locatie: Nationaal Onderwijsmuseum Rotterdam

Informatie: www.eshcc.eur.nl/nascholing & nascholing@eshcc.eur.nl

CASE STUDIES OF THE COLD WAR: A COURSE FOR TEACHERS IN EUROPE

UNIVERSITEIT UTRECHT, 18-22 APRIL 2012

IN SAMENWERKING MET DE TRUMAN LIBRARY EN

HET PARALLEL HISTORY PROJECT ON COOPERATIVE SECURITY

In april 2012 biedt de Universiteit Utrecht een unieke drie- of vijfdaagse cursus over de Koude Oorlog aan, waarin docenten uit het VO en WO uit heel Europa op basis van nieuw archiefmateriaal eigen lesmateriaal ontwikkelen. Deze cursus biedt:

- Een unieke **samenwerking** tussen **Europa en de VS**, tussen het **WO en VO**
- Eén **lezing**, twee **workshops** naar keuze en één **onderzoeks sessie** per dag
- Nauwe **samenwerking** met **buitenlandse collega's** en **universitair docenten**
- Een **eigen lessenserie** gebaseerd op **recent onderzoek** als eindproduct
- **Nieuw archiefmateriaal**, speciaal beschikbaar gesteld voor deze cursus
- Een **substantiële subsidie** van de Truman Library
- **Topsprekers** uit Nederland, de rest van Europa en de VS, o.a.:
 - Professor dr. Vojtech Mastny (Parallel History Project): *The Cold War and Soviet (In)security*
 - Dr. Mike Devine (Truman Library): Truman en het verlies van China
 - Professor dr. Duco Hellema (UU): Nederlandse buitenlandpolitiek in de Koude Oorlog
 - Professor dr. Jan Hoffenaar (NIMH): spanningen tussen de NAVO en het Warschaupact
 - Dr. Beatrice de Graaf (UL): de Stasi

Cursuskosten, incl. cursusmateriaal, lunch, avondeten etc.

- ☐ Woensdag 18 april t/m zondag 22 april: **€ 400**
- ☐ Donderdagochtend t/m zaterdagavond: **€ 300**

**** Hotel Mitland (optioneel):

- ☐ Woensdag tot zondag: **€ 400**
- ☐ Donderdag tot zaterdag: **€ 200**

Voor meer informatie, een brochure of registratie, email Laurien Crump: L.C.Crump@uu.nl
Bij overaanmelding zal een selectie gemaakt worden. De uiterste registratiedatum is **1 okt. 2011**

European Association of History Educators

Vrijdag 16 september 2011
Hotel Golden Tulip Val Monte, Berg en Dal

Nascholingsconferentie 2011

De Republiek in een Tijd van Vorsten

Op 16 september biedt de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen in samenwerking met het Instituut voor Leraar en School (ILS) een nascholingsconferentie aan over het onderwerp "De Republiek in een Tijd van Vorsten".

De nascholingsdag bestaat uit een ochtendprogramma met zowel een plenaire als een keuzelezing en een middagprogramma met vijf workshops waarvan de deelnemers er twee kunnen bijwonen.

Ochtendprogramma: (10:00-12:15u)

Sprekers:

Prof. dr. Jeroen Duindam (LU)

De verbeelding van almacht: Europese monarchieën in de lange zeventiende eeuw

Dr. David Onnekink (UU)

"D'ontroerde leeuw": de Republiek in een tijd van internationale crisis (1672-1713)

Dr. Arjan Nobel (LU)

"Concordia res parvae crescunt." Vroegmoderne bestuurders tussen particularisme en centralisme

Middagprogramma: (13:30-17:00u)

Workshopgevers

Drs. Koen Henskens

Spanningen tussen vorsten en parlement verfilmd

Drs. Jan de Vries

Bronnen van inspiratie en zorg

Drs. Remi Hartel

Rubricon

Drs. Arnoud Aardema

Levenslijn - Maurits en Oldebarnveldt

Drs. Bas van Rooijen

Mysterie - Hoe bijzonder was de Republiek?

Tijdens de lunch is er een informatiemarkt van uitgeversmaatschappijen en documentatiecentra.

Kosten: De kosten bedragen € 135,00 per persoon inclusief reader, koffie/thee, uitgebreide lunch en een afsluitend drankje.

Voor programma, aanmelding en meer informatie: www.ru.nl/geschiedenis/nascholingsdag